

Макс Бергхолц

ВРЕМЕ У КОЈЕМ ВИШЕ НИ СВИ МРТВИ НИСУ МОГЛИ БИТИ ЈЕДНАКИ:

Борба за сећање на пале борце
у сенци грађанског рата у једном селу
у Србији, 1955–1956. године

*С енглеског превела
Слађана Маринковић*

Макс Бергхолц (Max Bergholz) је ванредни професор на Одељењу за историју на Универзитету Конкордија у Монреалу. Предаје историју национализма, насиља и Балкана. Аутор је књиге *Насиље као генеративна сила: идентитет, национализам и сјећање у једној балканској заједници* (Buybook: Сарајево/Загреб, 2018), која је обележила 2019. годину у Хрватској (Јутарњи лист).

Апстракт

У пролеће 1956. године постављена је плоча у православној цркви у селу Брезна, које се налази у западној Србији. На њој су урезана имена мештана који су убијени током Другог светског рата. Међутим, супротно комунистичкој политици, на списку су били не само они који су се борили с партизанским покретом отпора, који су водили комунисти, већ и они против којих

су се борили, четници. На основу архивских докумената, савремене штампе и интервјуа са мештанима, овај рад реконструира искуство ратних година на овим просторима, факторе који су довели до постављања плоче и последице са којима се сеоски свештеник суочио због тог поступка. Циљ је испитати како се локална заједница, састављена од бораца и њихових породица са обе стране ратне и послератне идеолошке поделе, бавила захтевом да се истовремено присећају и заборављају погинулих у рату. Главно објашњење јесте да је инцидент у Брезни био сукоб традиционалних локалних обичаја заједничке комеморације ратних жртава и нових искључивих облика који су се појавили после Другог светског рата, због братоубилачке природе ратног насиља, које је подржавала комунистичка политичка елита као и многи сељани у области.

Ујутро 17. новембра 1956, српски град Чачак био је жив од активности оних који су се сећали погинулих. Локално становништво свих узраста било је окупљено у дому Југословенске народне армије. Људи су стајали у тишини поред шездесет и шест црвених ковчега, обележених петокраком, у којима су се налазили посмртни остаци погинулих партизанских војника. Њихове кости сакупљене су и припремљене за званичну сахрану једанаест година након завршетка Другог светског рата. У подне је се маса људи окупала напољу. Многи су држали венце, док су други, посебно млади војници, носили ковчеге. На крају су постављени поред споменика посвећеном палим борцима, и тада се Радислав Недељковић, секретар Месног комитета Савеза комуниста, попео на подијум и почео да говори. „Окупили смо се око костију наших најбољих другова, најбољих синова овог краја, који су херојски погинули у борби за ослобођење и стварање наше социјалистичке домовине. Окупили смо се овде да им одамо последњу почаст.“ (1) Недуго затим, Драгослав Мутаповић, политички комесар батаљона коме су пали партизани припадали, узео је микрофон. Након што је описао драматичне догађаје током рата, своје речи упутио је породицама које тугују за својим очевима, синовима и браћом. „Делим, вашу бол, али делим и ваш понос због тога што сте родили такве хероје. Немојте ми замерати што их делим са вама, јер они припадају не само вама већ и свима нама, целој нашој нацији... Нека им је слава!“ (2) Тада је почела војна музика и маса људи се поново кретала, овога пута према гробљу. Још говора уследило је након што је колона стигла до масовне гробнице на гробљу посвећеном партизанима. Имена палих бораца прочитана су наглас и истакнуто је да, пошто су дали своје животе за слободу, „никада не би

требало да буду избрисани из сећања.“ Церемонија је завршена почасном паљбом. (3)

Овај чин сећања на пале партизана у чачанском крају Србије, као и хиљаде других широм Југославије, одражавао је позив председника Јосипа Броза Тита током послератног периода да се „свуда негује велика традиција и тековина народноослободилачког рата“. (4) То је био централни задатак – створити култ херојства око оних за које се сматрало да су дали своје животе за ослобађање и стварање „социјалистичке домовине“. Активно сећање на ове појединце симболизовало је оно што је Тито некада називао императивом заштите „свега што је позитивно у историји наших народа“. (5) Друга, подједнако битна страна Титове филозофије сећања односила се на оно што је сматрао мрачнијом страном прошлости Југославије, посебно у погледу рата. „Било би пожељно, и то морамо постићи, да све што је негативно, све оно чиме се наши народи не могу поносити, да све то заборавимо.“ (6)

Тај императив селективног сећања, којим се истовремено заборављају аспекти насиља које се догодило током Другог светског рата, није био специфичан за Југославију; био је распрострањен у целој Европи током деценија после 1945. Владе, и источних и западних земаља, прихватиле су веома селективан приступ сећању на ратне догађаје и патње, како би легитимисале и стабилизовале своје послератне политичке поретке и промовисале национални опоравак и кохезију. У таквом окружењу, као што је историчар Тони Џуд (Tony Judt) навео, сећање на „ствари које су други учинили нама“ обично су преувеличане, док су „ствари које смо ми другима учинили“ брзо заборављене. (7) Штавише, ако је сећање на ратну виктимизацију изазивало било какве непријатне успомене на пораз и

колаборацију, такви случајеви би се склањали у страну и били би замењивани култом херојства и отпора који су били подстицани од стране државе. (8) Када је примењена на Други светски рат у Југославији, који се брзо претворио у сложени низ грађанских ратова после иницијалног међудржавног сукоба, ова општа динамика селективног сећања и присилног заборав морала је да наиђе, у најбољем случају, на потребан пријем у многим заједницама растрзаним локалним насиљем.

Овај рад је студија једног инцидента у западној Србији у којем се група сељана и православни свештеник оштро разликовала од комунистичких власти и њихових присталица око тога шта је било „позитивно“ и „негативно“ када је у питању сећање на рат. Осам месеци пре тог свечаног дана у Чачку у новембру 1956. године, када су ковчези партизана пронешени кроз град на гробље, у православној цркви, удаљеној педесет километара, у малом селу званом Брезна, постављена је плоча. На њој је уписано више од осамдесет имена мушкараца који су погинули током Балканских ратова 1912-1913. и Првог светског рата, као и бројних локалних партизана који су погинули током Другог светског рата. Међутим, укључивање једанаест четника – највећих непријатеља Комунистичке партије и партизанске војске у периоду 1941-1945, учинило је овај споменик посебним. Вест о плочи брзо је доспела до власти, те је на крају дошло до сукоба који је резултирао затварањем свештеника те цркве, оца Тихомира Величковића.

Ослањајући се на архивске документе, савремену штампу и интервјуе, ова реконструкција догађаја у Брезни од децембра 1955. до јула 1956. пружа јединствену прилику да се испита како је локална заједница, која живи у високо поларизованом послератном политичком кон-

тексту, покушала да се сети људи који су се борили на супротним странама у грађанском рату. Главни аргумент јесте да инцидент у Брезни показује немогућност мешања традиционалних комеморативних поступака са послератним политичким контекстом, у којем се први пут у историји заједнице не могу јавно присећати свих страдалих.

Током протекле три деценије написане су важне студије о сећању на рат како то практикују политичке и културне елите. (9) У новије време, научници су свој фокус усмерили на динамику укључивања различитих група „грађанског друштва“ у спомен на рат и његове жртве. (10) међутим, проучавање тога како су се локалне заједнице реконституисале кроз комеморативне поступке у сенци ратног насиља остаје релативно неистражен терен. Имамо ограничено разумевање начина на који су се мале заједнице људи укључивале у сећање на погинуле у рату. (11) Како људи у малим заједницама, као што су села, обликују сећање на насиље? До које мере њихови традиционални комеморативни обичаји утичу на њихов приступ сећању на оне који су умрли насилно? Да ли се њихове активности супротстављају великим наративима елита и њихових локалних присталица? На који начин дубоке поделе грађанских сукоба и даље одјекују у овим заједницама кроз чин сећања након што насиље престане? Студије које анализирају службене комеморације, од којих већина покушава објаснити на који начин победничка страна промовише сећање на своје губитке, док ћути о онима које је претрпела губитничка страна, од мале су користи за добијање одговора на ова питања. Такође и дела која истражују активности сећања друштвених група попут ратних ветерана и преживелих из концентрационих логора. Овакве

студије углавном испитују како се одређене групе укључују у сећање, али обично не обрађају много пажње на то како локалне заједнице у којима се налазе обликују могућности и ограничења за овакву делатност. (12)

Овај рад проширује студије о сећању на рат реконструишући динамику поступака на нивоу локалне заједнице, то јест, популације довољно мале да се њени чланови редовно међусобно сусрећу, и показујући како се ова заједница суочавала са сећањем на насиље за време рата. Када је реч о српском селу Брезна, тешко да је изненађујуће то да је плоча на којој су била уписана имена палих бораца и са победничке и са губитничке стране проузроковала сукоб и резултирала казном за оне за које се верује да су одговорни за њено постављање. Основна логика комеморације страдалих у Другом светском рату широм Европе, укључујући и источну Европу, бавила се тиме да ли су се они који су погинули борили на победничкој страни и тако заслужили да буду упамћени, или на губитничкој страни, те тако препуштени заборава. (13) Демонстрација овог европског тренда кроз југословенски случај, иако тема вредна истраживања, не би суштински допринела ономе што се већ зна о сећањима на Други светски рат. (14) Овај есеј развија нови приступ истражујући како се локална заједница, састављена од бораца и њихових породица са обе стране ратног и послератног идеолошког расцепа, бавила захтевом за истовремено сећање и заборављање мртвих у светлу њихових ратних искустава и традиционалних комеморативних пракси.

Прича која следи започиње скицирањем портрета села Брезна, области у којој се налази и тога како су његови становници доживели Други светски рат и прву послератну деценију. Кратка биографија главног протагонисте приче,

оца Тихомира Величковића, биће дата пре него што се расправа окрене реконструкцији догађаја који су се одвијали у Брезни од краја 1955. до средине лета 1956. године. Закључне речи биће посвећене решавању неодговорених питања, контрадикцијама у изворним материјалима, и тумачењу значаја ове локалне борбе око тога како се сећати погинулих у рату.

СЕЛО

Село Брезна, смештено у околини Чачка у западној Србији, било је у пролеће 1941. године захваћено најпре Другим светским ратом, а потом, почетком новембра исте године, грађанским ратом. (15) Са становништвом искључиво српске националности, пољопривреда је у овом селу била примарни облик егзистенције за отприлике тридесет четири проширене породице. (16) Његови становници живели су у кућама раштрканим по брдовитом, шумовитом терену, раздељеном слабо одржаваним путевима, и попут других у овој области, били су познати као марљиви радници који су се поносили дугогодишњом традицијом пружања оружаног отпора страним силама. (17) Њихова одлучност била је стављена на пробу када су се, након немачке инвазије, која је започела 6. априла 1941, појавиле две конкурентске домаће фракције које су настојале да протерају стране окупаторе и да освоје власт, како би одредиле будућу структуру државе. Партизани, под вођством Јосипа Броза Тита и Комунистичке партије Југославије, ратовали су тежећи за социјалистичком револуцијом и новом савезном Југославијом у којој би све националности биле једнаке. Четници, којима је командовао бивши пуковник Југословенске војске Драгољуб Михајловић, борили су

се не само за обнову Краљевине Југославије под српском монархијом, већ и за државу у којој би се Срби ујединили, док би већина несрба, посебно Муслимана, била истребљена. (18)

Док су две фракције у почетку сарађивале против Немаца, огромни идеолошки јаз који их је раздвајао оставио је мало простора за одрживу заједничку акцију. Као што су два историчара чачанског краја навела, „партизани су четнике доживљавали као домаће издајнике и српске фашисте. Четници су партизане доживљавали као издајнике српске нације и *српства*.“ (19) До новембра 1941, овај идеолошки јаз довео је до избијања грађанског рата који је брзо за последицу имао снажно непријатељство међу суседима, па чак и унутар породица, које је трајало дуго након формалног завршетка рата 1945. године. Битке између двеју фракција често су доводиле до међусобних убиства, углавном на крвав и садистички начин. Није било неуобичајено да се тела након борбе сакате, укључујући и одсецање главе. Са сваком таласом убиства надолазило је више туге, беса и мржње, а све је то имало за последицу даљу поделу села, суседа и породица. (20) Изгледа да су партизани имали значајну подршку у Таковском крају, у којем се налази село Брезна. Међутим, мало западније било је срце четничког покрета. Блиски положај ове линије раскола, који је довео до бруталне борбе у тој области, највероватније је био главни разлог што је Таковски крај имао једну од највиших стопа смртности на ширем подручју током рата. (21)

Године 1944, Комунистичка партија Југославије основала је низ комисија за истраживање ратних злочина почињених у периоду од 1941. до 1945, а многи њени локални органи наставили су са радом до 1947. Истражитељи су радили са јасним политичким циљевима, као што су из-

равнавање рачуна са ратним непријатељима и послератним политичким противницима. Као последица свега тога, информације о убиствима које су партизани починили не постоје. Поред тога, они који су преживели ратно насиље и сведочили пред комисијама често су били под политичким притиском, који је утицао на њихове исказе, што значи да документи представљају искривљену слику ратних догађаја. Без обзира на то, архивска грађа доступна за село Брезну и околину корисна је за скицирање неких општих праваца ратног насиља како би се боље разумело шта су локални становници доживели између 1941. и 1945.

Чини се да је кључна карактеристика насиља било оно што је историчар Јан Грос (Jan Gross) назвао „приватизацијом политике“. (22) Нацистичка инвазија дестабилизovala је традиционални поредак у селима области, пружајући појединцима невиђене могућности да се освете, као и да профитирају пљачкањем својих комшија. Четници и њихове локалне присталице често су Немцима давали спискове са именима комшија за које су сумњали да су партизани или њихове присталице. Именовани појединци су након тога хапшени и слани у затворе и концентрационе логоре. Многи су једноставно погубљени. У другим случајевима, четници би се придружили Немцима приликом хапшења осумњичених партизана и понекад би учествовали у убиствима. (23) Жртве су углавном били мушкарци. Неретко, преживели женски рођаци годинама нису имали сазнања да ли су ухапшени мртви или живи. (24) Оно што је било упечатљиво код овог насиља јесте његов блиски оквир: комшије су своје комшије с којима су провели век проказивале нацистима, а затим учествовале у убиствима и крађи њихове имовине. (25)

Циклуси осветничких убистава били су још једна карактеристика насиља. Низ убистава између децембра 1941. и марта 1942. године у Такову, које се налази недалеко од Брезне, живо илуструје овај образац. Један мештанин одлучио је да покаже Немцима где се крију партизани из села. Изгледа да је неколико особа ухапшено и убијено због информација тог човека. Као одговор, локални партизани погубили су доушника, чији је брат затим подстакао неколико локалних четника да закољу партизана одговорног за убиство његовог брата. (26) Овакав развој догађаја, у којем локално становништво, партизани, четници и Немци врше насиље једни против других, истовремено користећи једни друге за постизање различитих циљева, била је редовна појава током рата. Сваки талас убијања водио је до већег убијања, јер је жеља за осветом силовито расла.

Иако је рат против страних непријатеља био карактеристика живота у региону још од почетка деветнаестог века, Други светски рат покренуо је невиђени развој догађаја у локалној заједници: широко распрострањена убиства међу суседима, па чак и члановима породице. Формални крај рата у мају 1945. године није зауставио ово браатоубилачко насиље у Чачанском крају. Након што су партизани поразили четнике, спроводили су политику „плаћања у крви“ непријатеља. (27) Кључни догађај у обрачуну комунистичког режима са четницима било је хапшење Драгољуба Михаиловића 1946. године, његово суђење (заједно са двадесет и три водеће четничке личности) и његово погубљење. (28) Упркос суђењу, сукоби између нове власти и четника трајали су у Брезни неколико година. То је био случај у читавом чачанском крају, пошто је изван број четника побегао у шуме и наставио да напада и подрива комунистички режим, а

неки су одолевали све до 1956. године. (29) Разни органи државне безбедности прогнали су ове одметничке групе и појединце, и нису оклевали да ликвидирају оне за које се мислило да су им помагали. (30) Тела погубљених четника често су данима била изложена у селима како би се јавности показало да комунистички режим контролише ситуацију. (31) Власти су посветиле посебну пажњу „умиривању“ целог чачанског краја, пошто се налазио веома близу Равне Горе, планине на којој су 1941. године Драгољуб Михајловић и његови сарадници формирали четнички покрет. Чачак се сматрао срцем подршке четницима, па је комунистички режим тамо уложио додатне напоре да уништи све стварне и замишљене остатке тих формација.

Ипак, иако је државна безбедност могла физички уклонити преостале четнике, имала је много више тешкоћа у контролисању начина на који их се људи сећају. Већ током рата, партизани и њихове присталице почели су да уништавају гробове подигнуте у сећање на четнике и друге „народне непријатеље“. (32) Као и у многим друштвима после Другог светског рата, комунистички императив био је да осујети своје ратне противнике и да уништи било какав физички знак посвећен сећању на њих. (33) Једна од група која је представљала претњу овом пројекту састојала се од православних свештеника који су живели на подручју Чачка. Власти су Српску православну цркву сматрале бегом четничког покрета, као и српске монархије која је владала Југославијом током међуратног периода. (34) Сходно томе, Комунистичка партија Србије задужила је своје кадрове у локалним заједницама да пажљиво прате свештенство и да буду обазриви према било каквим знацима „реакционарне активности.“ (35)

Партија била посебно забринута када су у питању свештеници чачанског краја. Обласни комитет партије известио је 1946. године да је од осамдесет и три свештеника, преко 90 процената било пасивно или директно непријатељско према новим властима. Доушници који су обилазили цркве приметили су да су свештеници често завршавали своје службе узвикујући: „Живео краљ!“, или „За краља и отаџбину, амин“, што су биле пароле које су четници користили током рата. (36) Такве информације навеле су власти на закључак да су већина свештеника у региону „непријатељски елементи.“

Комитет је нагласио да је ситуација посебно неповољна у Брезни. Сеоски свештеник, отац Миодраг Миловановић, описан је као активни присталица четника. Као обласни званичник Равногорског савета, јавно је изнео своје потпуно противљење партизанима током рата, позивајући локално становништво да се лати оружја против комуниста. Његов став се није променио након 1945, приметио је комитет. (37) Док је државна безбедност наставила да лови и убија четнике из Брезне током друге половине четрдесетих година прошлог века, отац Миловановић је или преминуо или напустио село. Било како било, његова парохија била је без свештеника до 1950 године, све док није стигао нови свештеник по имену Тихомир Величковић.

СВЕШТЕНИК

Његово име било је Тихомир Величковић, али многим у Брезни био је познат просто као *Брзоноги*, због бескрајне количине енергије и непрекидне активности. (*38) Рођен 1918. године у селу Доња Горевница, одрастао је у бројној

сеоској породици која је живела од обрађивања земље. Детињство му је прошло у помагању у пољопривредним пословима и похађању школе. Прво дуже путовање које је имао ван свог села било је током служења у војсци Краљевине Југославије 1940. Стационаран у Београду, проводио је дане као обичан војник. (39)

Према речима супруге и деце, у интервјуу 2005. године, био је код куће када су Немци у априлу 1941. напали Југославију. Мобилисан је и одмах послат у одбрану града Ваљева, коначно је са својом јединицом био упућен на мост преко Дунава код Панчева, недалеко од Београда. Тамо је лично искусио распад Војске Краљевине Југославије. Са немачким муњевитим нападом и каснијом победом, војници су се нашли у униформи државе која је изненада престала да постоји. Као одговор на овај хаос, Тихомир Величковић се вратио кући што је брже могао. Неки партизански ветерани тврдили су да се у време рата придружио четницима; међутим, према речима његове породице, кријући се код куће избегао је мобилизацију и од стране четника и од партизана. (40) У документима Комисије за ратне злочине коју је формирала Комунистичка партија, са задатком да истражи немачка и четничка убиства на подручју Доње Горевнице, Тихомир Величковић се не спомиње као четник, нити као кривац за било који злочин почињен у периоду од 1941. до 1945. године. Према постојећим подацима, могуће је да није припадао ниједној оружаног формацији током рата. (41) Првих неколико година након 1945, Тихомир Величковић, као и већина других људи у области, учествовао је на „радним акцијама“ под вођством комуниста, усмереним на обнову разорене инфраструктуре у земљи. Године 1946. упознао је и оженио младу девојку по имену

Слика 1: Отац Тихомир Величковић са супругом Росандом и ћеркама Миланком (лево) и Љубинком (десно) испред цркве у Брезни, у пролеће 1956. Његов син Петар није на слици. Фотографија је добијена љубазношћу породице Величковић.

Росанда. Имали су троје деце, сина Петра и две ћерке, Љубинку и Миланку. Тада је, отприлике у то време, Тихомир Величковић одлучио да започне студије како би постао православно свештеник. Након завршетка четворогодишњег теолошког усавршавања, добио је прву службу у селу Брезна 1950. године. Чекала га је стара црква и село које је још увек било дубоко подељено, још увек се опорављајући од физичких и психичких рана Другог светског рата. (42) Додатну напетост стварала је стална тежња партије да присилно колективизира пољопривреду, што је погодило већину становништва. Из тога проистекли сукоби резултирали су знатним бројем хапшења, као и пасивним и активним отпором сељака, и још више допринели атмосфери подела на селу.

С обзиром на непријатељство комунистичког режима према Српској православној цркви, није изненађујуће да се отац Величковић први пут сукобио са властима недуго након што је започео свој рад у Брезни. Многи свештеници који су подржавали четнике и друге групе које су се супротстављале партизанима током рата, пребегли су у иностранство 1945. године, у Немачку, Канаду, Сједињене Државе и друге земље. Али нису одустали од наде да ће се једног дана комунистички режим срушити, и настојали су да одрже контакт са својим колегама у Србији. Једна група са седиштем у Минхену масовно је слала српске верске календаре, говоре националистичких политичара, иконе и фотографије ратних хероја црквама, манастирима и појединцима у Србији. Једног дана 1953. године, један од њихових пакета стигао је на адресу оца Величковића. (44)

Поштански радници у Горњем Милановцу отворили су кутију и открили српски календар са сликама краља Петра, Светог Саве и Драгољуба Михаиловића, четничког вође погубљеног

1946. (45) Оцу Величковићу било је дозвољено да прими пакет, али само зато што су власти желеле да виде да ли ће он пријавити његов садржај као „антидржавни“. Он га није пријавио те му је државна безбедност наредила да се појави на испитивању. (46) Тако су већ током 1953. године власти пратиле новог свештеника у Брезни. Иако су га многи у његовој парохији знали као Брзоног, чиновници у Министарству унутрашњих послова сада су га сматрали припадником про-четничког покрета.

СПОМЕН-ПЛОЧА

Равнодушан према ономе што власти мисле о њему, отац Величковић се после испитивања вратио у Брезну и наставио са својим радом. Бавити се потребама оних који живе у његовој парохији почетком 1950-их, значило је помагати људима који су још увек патили због губитка вољених током Другог светског рата. Они у Брезни који су били рођаци „палих бораца“ или „жртве фашистичког терора“, две категорије које је комунистички режим начинио за оне за које је сматрао да су дали животе у служби партизанског покрета, имали су више простора за своју тугу. (47) Оснивањем Савеза бораца народноослободилачког рата, 1947. године, званог СУБНОР, комунистички режим створио је моћну организацију партизанских ветерана која је желела да гаји и да штити сећање на оне који су погинули у борби за партизански циљ. (48) Њени припадници широм Југославије започели су огроман пројекат уређења физичког окружења са хиљадама споменика и гробова палим борцима. До друге половине деценије, само у Србији изграђено је скоро три хиљаде оваквих спомен-обележја. (49) Организовали су коме-

морације и сахране посмртних остатака откривених након 1945. године. Укратко, породице убијених у име партизанског циља из Брезне, имале су на располагању знатну моралну и финансијску подршку. (50)

Међутим, није било непознато то да и друге организације и појединци предузимају иницијативе за сахрањивање и подизање споменика погинулима у рату. (51) Неки од њих, посебно током прве деценије након рата, били су припадници свештенства. На пример, 1953, пуних тринаест година пре него што су комунистичке власти подигле споменик хиљадама убијених у злогласном концентрационом логору Јасеновац у Хрватској, од којих су многи били српски цивили, локални православни свештеници већ су почели да прикупљају прилоге за изградњу цркве у близини тог места, као знак сећања на жртве. (52) Учешће свештеника Српске православне цркве у таквим активностима било је у великој мери укорењено у посебном карактеру и значају „култа мртвих“ у пракси српског православља. (53) Нарочито у сеоским подручјима, брига о мртвима меша православно хришћанство са паганским обичајима, заснованим на веровању да душа настањује човеково тело и заувек живи „на оном свету“ кад то тело умре. Да би се тај прелаз догодио, живи морају пронаћи начин да уреде своје односе са душама мртвих. (54) Као резултат тога, током векова настао је сложен скуп обичаја. Ту спадају одржавања гозби одмах након сахране и у правилним интервалима након тога, паљење тамњана и свећа током таквих окупљања, стављање новца у уста или џеп покојника и подизање адекватног споменика. (55) Сви ти ритуали усмерени су на помагање душама мртвих да пређу „на онај свет“ и да тамо мирно обитавају. (56) Српски свештеници су кроз историју преузели главну

улогу у вођењу својих заједница кроз многе овакве ритуале. Њихово централно место постало је значајније са повећањем броја мртвих у ратовима Србије против османских власти током деветнаестог века и током Балканских ратова и Првог светског рата. (57)

Имајући у виду ове дугогодишње традиције и обичаје, није било тако необично када су се неки становници Брезне окупили са оцем Величковићем у сеоској цркви једне децембарске недеље 1955. године, како би разговарали о постављању спомен-обележја погинулима у рату. (58) Није познато ко је први предложио да се испишу имена мртвих на спомен-плочи. Док су разговарали, на зиду се већ налазила једна таква спомен-плоча, са именима свих људи из Брезне који су изгубили животе у Балканским и Првом светском рату. Вероватно су је присутни посматрали док су расправљали о томе шта да раде, и сматрали да би њима требало придодати имена погинулих у последњем рату. Историјски гледано, у Србији је била уобичајена пракса да се на постојећим плочама упишу имена погинулих у ратовима или да се поставе нове спомен-плоче које би укључивале имена нових и старих погинулих бораца. (59) Са спољашње стране цркве налазило се неколико спомен-плоча, а на оближњем гробљу бројни надгробни споменици, који су били посвећени војницима из овог краја који су страдали у ратовима током деветнаестог века. (60) Такви меморијални објекти такође су могли да инспиришу људе који су се окупили у цркви. Коначно, почевши од Првог српског устанка 1804. године против османских власти, у Србији се током деветнаестог и почетком двадесетог века јавила тежња да се ода почаст свим погинулима у рату подизањем споменика и спомен-плоча. Ови објекти неговали су интимну везу између поги-

нуних бораца и слободе отаџбине и српства, за које су, осведочено, дали своје животе. Страдали су заправо били свети мученици, и сматрало се грехом не памтити их. (61) Кад год је то било могуће, локални сељани би се трудили да пронађу остатке погинулих како би им приредили одговарајућу сахрану. Ако је то било изводљиво, такозвани споменици *крајпуташки* били би постављани поред главног пута у селу, нарочито за оне људе који су погинули далеко од куће. За такве споменике често су биле одређиване вредне парцеле земљишта, и око њих су се узгајале баште. (62) Овакви обичаји одражавали су важност коју су локални становници придавали сећању на погинуле у рату.

Све ове дуготрајне традиције највероватније су имале извесну улогу у мотивисању групе из Брезне на одлуку да подигне споменик те недеље у децембру. Договорили су се да прикупе прилоге од оних који су желели да им се имена рођака испишу на новој спомен-плочи која би била постављена у цркви, и одлучили су да отац Величковић буде координатор пројекта. Он би прикупио средства од породица и пронашао каменоресца да исклеше имена. (63)

Иако су многи становници Брезне једва имали довољно за хлеб, они који су узели учешћа пронашли су начине да дају свој допринос како би се имена њихових рођака могла придодати списку. (64) Иако је можда економски нелогично, ово има смисла када се тумачи у вези са специфичним разумевањима култа мртвих у руралној Србији, посебно када је реч о онима страдалим у рату. Веровало се да они који умиру неприродном смрћу и чији су гробови непознати – две уобичајене карактеристике појединаца страдалих у рату – не могу лако отићи на „онај свет“. Њихове душе се сматрају посебно опасним, пошто лутају овим светом задавајући

страх живима. Непознато место њихових гробова отежава, ако не и чини немогућим, живима да спроведу неопходне ритуале, од којих се велика већина односи на обичаје који се обављају на гробљу. (65) Помоћи души на њеном путу ка „оном свету“ могуће је само изградњом надгробних споменика који имају двоструку функцију: то је кућа за покојникову душу и истовремено пружа место живима да испуне своје обавезе према мртвима. Све ово омогућава души да оде и да мирно обитава на „оном свету“. (66)

Стога није изненађујуће то да су породице у Брезни желеле да поставе спомен-плочу својим најмилијим, од којих су многи погинули далеко од куће. (67) Плоча не би служила само као трајно сећање на погинуле; такође би могла пружити, онима који тугују, додатно место на коме ће спроводити одребене обреде. Подједнако важно је и то да би плоча погинулим борцима обезбедила одговарајући ниво поштовања, пошто су дали живот за слободу. У сеоском окружењу, традиција високог поштовања таквих јуначких појединаца имала је дубоке историјске корене. Спомен-плоча би на тај начин одала поштовање палим борцима и на одговарајући начин би прославила њихову неопозиву жртву за добробит заједнице. (68) Мајке погинулих, које су често виђане у цркви како се моле и плачу за својим мртвим синовима, биле су међу онима које су, очигледно, најјаче осећале потребу да одају почаст својим најмилијима. Неколико очева и других мушких рођака страдалих бораца делило је ова осећања. Заједничка дискусија о потреби за спомеником и договор о прикупљању новца за плочу, изгледа да су пружили прилику многим сељанима да се сећају погинулих бораца у складу са традиционалним обичајима и схватањима о мртвима. (69)

У првих неколико месеци 1956. године, отац Величковић ишао је вијугавим путевима од Брезне до Горњег Милановца и назад кроз друга мала села, попут Бершића, Такова и Леушића, сусрећући се са породицама и сакупљајући новац. Скупивши 82 000 динара и списак имена, отишао је у Горње Бранетиће, где се састао са Радивојем Васовићем, каменоресцем. Отац Величковић му је предочио списак и натпис који ће бити исклесан на спомен-плочи. Од осамдесет и два имена, осамнаест су били мушкарци погинули током Другог светског рата, док су остали страдали у Балканским и Првом светском рату. Рад је убрзо окончан и плоча је постављена у цркви 10. марта 1956. године. Присутни тог дана са собом су донели два стола и на њима поставили храну и ракију. Ту су седели неколико сати, јели и пили, сећајући се страдалих у рату. (70)

ПРЕКРШАЈ

Тада су почели проблеми. Врло брзо се проширила вест о плочи међу становницима Брезне који нису учествовали у њеном постављању. Оно што је неке људе запрепастило био је натпис, који гласи: „Онима који су дали своје животе за слободу и уједињење српског народа од 1941. до 1947.“ (71) Треба напоменути да је оваква формулација била у складу са језиком који је Српска православна црква историјски користила при одавању почести страдалим борцима. (72) То је такође у потпуности у складу с натписима на ратним споменицима саграђеним пре Другог светског рата, који су широко истицали херојску жртву војника за „слободу“, „јединство“ и „српство“. (73) Међутим, неколико елемената

натписа разликовало се од уобичајене праксе у комунистичком режиму. За почетак, није било уобичајено да се по том питању, у Србији или било где у Југославији, наглашава борба током рата за „слободу“ или „уједињавање“ одређене националности. (74) Такво повезивање протумачено је као провокација на рачун „братства и јединства“ вишенационалне партизанске војске. Натписи су уместо тога користили ненационалне изразе као што су „Пали борци“ или „Жртве фашистичког терора“. (75) Штавише, њихова смрт није служила јединству и слободи одређеног народа, већ стварању „социјалистичке домовине“. Међутим, датуми су били још више забрињавајући. За комунистички режим Југославије једини прихватљив временски оквир рата био је период од 1941. до 1945, у којем се почетак рата везивао за партизански устанак током лета 1941. а крај за предају Немаца у мају 1945. (76) Спомен-плоча у Брезни продужила је тај период до 1947. године, пошто су неки од побројаних заправо погинули две године након формалног завршетка рата. За неке становнике Брезне, ово је био прилично узнемирујући детаљ: брзо су установили да су на њој исписана имена неколицине појединаца из краја који су се током рата борили као четници. Оно што је било још шокантније била је чињеница да су неки успешно измицали државној безбедности све до 1947. године, када су коначно ликвидирани. Према томе, хронологија и имена на спомен-плочи нису се односили на комунистички концепт назван „Народно-ослободилачка борба 1941-1945“, и њене „пале борце“; уместо тога, био је то списак становника Брезне – и партизана и четника – погинулих у међусобној борби, која је почела 1941. а завршила се датумом последњег убијеног човека у сукобу између остатака чет-

ничког покрета и државне безбедности 1947. године. Сва њихова имена била су исписана на исти начин и постављена једно поред другог, као да наглашавају да су сви једнаки у смрти и да их треба памтити на исти начин. (77)

Убрзо је неколико мештана обавестило обласне власти у Горњем Милановцу о спомен-плочи у цркви. (78) Државна безбедност тада се суочила са дилемом како да одговори. Већ је била забринута у вези политичке ситуације у Брезни, због антикомунистичког свештеника у време рата, оца Миловановића, и његовог наследника, оца Величковића. После рата, општа пракса државне безбедности била је хапшење, понекад осуда, и затварање или погубљење свештеника које су сматрали одговорним за реакционарне активности. (79) Међутим, постављање спомен-плоче у Брезни догодило се након промене приступа комунистичког режима у поступању са свештенством. Уместо да пошаљу мали одред који ће се у тајности бавити оцем Величковићем, локалне власти су следиле нове инструкције које је 1952. издала Комунистичка партија Југославије:

„Утврђено је да је у борби против реакционарног свештенства, употреба органа унутрашњих послова (тј. државне безбедности), уз коришћење илегалних мера, погрешно. Штавише, овакве мере су у неким случајевима ојачале реакционарно свештенство. Стога је неопходно мобилисати целу партију и масовне организације, посебно Комунистичку омладину и Народни фронт у политичку борбу против реакционарних свештеника. Ово треба спроводити путем конференција, састанака, итд.“ (80)

Ова стратешка промена захтевала је мобилизацију већег броја присталица режима у сучавању са оним припадницима свештенства

који су сматрани проблематичним. (81) У Брезни је ова директива највероватније дала подстицај локалним властима да позову све сељане да се састану и разговарају о томе шта треба да ураде поводом спомен-плоче у цркви.

САСТАНАК

Био је сунчани пролећни дан 1956. године, када се око триста људи окупило у подне у згради брезанског задружног газдинства. (82) Многи одприсутних били су мештани, међутим, знатан број такође је стигао из оближњих села. Док су неки већ знали за спомен-плочу, други нису имали појма зашто је састанак сазван. Умирили су се када је председник Таковског округа (коме је Брезна припадала), Борђе Цајић, отпочео састанак читајући жалбу коју је написао Савез бораца народноослободилачког рата осуђујући плочу у Брезни због стављања имена „зликоваца“ поред палих партизана. Савез је саопштио да су извесни становници Брезне дали новац за плочу, навео је имена четника која су на њој исписана и изнео тврдњу да је отац Величковић осмислио и извео цео подухват. (83)

По завршетку читања документа Цајић је упитао да ли неко жели да говори. Током следећег сата, један за другим говорници су устајали и описивали губитке које су претрпели током ратних година. Један човек испричао је случај оца и сина које су четници заклали непосредно поред зграде у којој се одржавао састанак. Други су, кроз тугу и бес, изнели како су неки четници, чија су имена исписана на плочи, убили чанове њихових породица. А једна жена испричала је како је један од тих људи брутално убио њену младу ћерку у оближњем селу Леушићи. (84)

Слика 2: Црква Светог Димитрија у Брезни. Главни улаз се налази у доњем левом углу фотографије. Овде се група мештана суочила са оцем Величковићем. Након уласка на ова врата, плочу су избацили на друга врата, која се налазе на супротној страни цркве, где ју је разбила државна безбедност. Бранко Вујовић, „Брезна: скица за културно-историјску монографију насеља,“ *Зборник радова Народног музеја Чачак*, 11, (1981): фотографија 14, 33.

Тешко је оценили у којој мери је изношење тих случајева било потпуно спонтано, или је можда, бар делимично, резултат договора између припадника државне безбедности и мештана пре састанка. Власти су можда подстакле одређене људе у маси да испричају своја искуства из ратних времена, како би подстакли друге да учине исто. Ово је за последицу имало драматично подстицање емоција међу присутнима, што је засигурно била намера власти. Такође је вероватно то да је више од десет година сталне комунистичке пропаганде о рату, у којој су партизани представљени као јунаци, а четници као непријатељи, готово сигурно имало великог утицаја на то како су сељани износили своја сећања на ратне губитке. Они су можда свесно покушали да прилагоде своје приче општем ратном нарративу комунистичког режима о „добрим“ партизанима, који су тежили да ослободе народ од „злих“ четника који су их издали и убијали. Уколико је то био случај, изношење ових прича на састанку није било само приповедање о томе „шта се догодило“ током рата, већ и употреба приповедања ратних успомена како би се прилагодило поларизованом послератном идеолошком окружењу у селу.

Шта год да је случај, чини се да је присећање на ратне приче покренуло низ болних успомена код многих присутних. Око 13:30 часова, емоције у соби драматично су се узбуркале, сједињавајући се у мешавину интензивног беса и туге. У том моменту је председник Цајић предложио да сви заједно оду до цркве те да скину и униште спомен-плочу. На састанку је присуствовало и неколико припадника државне безбедности који су очигледно били припремљени за овакву акцију, пошто су са собом имали велике пијукe. Сви у просторији изразили су своје слагање. Изашли су из зграде и упу-

тили се према цркви марширајући заједно у дугачкој колони. Требало им је само неколико минута да пређу триста метара, а онда су се полако распоредили око улаза, нестрпљиви да виде спомен-плочу. Врата су, међутим, била закључана, а убрзо се појавио и мештанин Брезне који није био присутан на састанку. Био је то отац Величковић. (85)

СУКОБ

„Дај нам кључеве!“ свакако су узвикивали припадници државне безбедности. „Дај нам кључеве одмах!“ Мештани памте две различите верзије онога што је уследило. Једни кажу да је отац Величковић, видно уплашен великом масом, одмах предао кључеве. (86) Међутим, други тврде да је уследио много озбиљнији сукоб: „Нећу!“ наводно је викао, одбијајући да се одмакне од врата. „Не дам вам кључеве!“ Потом су се жустро расправљали десетак минута. (87)

Према овој другој верзији, отац Величковић је наставио да брани улаз у цркву. Када је испружио руке, како би додатно заштитио врата, два припадника државне безбедности, у дугим кожним капутима и дубоким чизмама, наводно су појурила напред и зграбила га. Ухватили су га за главу и ударали њоме о врата цркве. Док су га тукли, неколицина из масе довикивала је: „Хајде, попе, дај кључеве! Шта хоћеш? Да те убију због њих?“ Управо у том тренутку отац Величковић је или предао кључеве или су му испали из руке док су га нападали. (88)

„Истину“ о томе што се догодило испред цркве можда је немогуће утврдити. Једна од две различите интерпретације можда је тачнија, али различита сећања могу открити мање о тих неколико тренутака испред врата, а више о томе

како су се мештани одлучили да се сећају догађаја из угла својих личних потреба и политичких ставова. За бившег партизана који је пристао на разговор, отац Величковић се уплашио гомиле и одмах предао кључеве. Оца Величковића представио је као слабог и претрашеног, а инцидент као једноставну битку између „добра“ (оних који су марширали према цркви) и „зла“ (оца Величковића и четника чија су имена била исписана на плочи). За остале који су пристали да буду интервјуисани о инциденту, укључујући жену и сина оца Величковића, његове речи отпора и малтретирање које је претрпео, приказују га као борца и мученика. Сва, нека, или ниједно од ових дела и одлика могу бити истинити; ипак живо описују то како је овај догађај наставио да поларизује историјско памћење међу очевицима, и како лична убеђења очевидаца настављају да играју пресудну улогу у обликовању супротстављених интерпретација сукоба.

Без обзира на оно што се догодило испред цркве, званичници су брзо отворили врата и ушли унутра, а за њима и неколико људи из масе. У само неколико секунди, они напољу могли су чути како пијуцима обијају спомен-плочу са зида. Минут-два касније пала је на земљу, правећи велику буку, али није пукла. Они који су били у цркви затим су је одвукли до бочног улаза. Отворили су врата, избацили плочу напоље и почели да је разбијају пијуцима. Неки људи из гомиле упутили су се према углу цркве да виде шта се догађа. Кад су се приближили, могли су чути официре како псују док су се смењивали ударајући у камену плочу. Након што се још више људи окупило око цркве, неки од њих спасили су да се плоча разломиле на неколико делова.

СУЂЕЊЕ

Отприлике месец дана касније, 2. јуна 1956, власти су поново позвале оца Величковића у Горњи Милановац. Међутим, овог пута није требало да се јави Министарству унутрашњих послова на саслушање. Уместо тога, требало је да се појави пред Окружним судом како би му се судило. Пре него што је тог дана напустио кућу, супруга Росанда га је упитала да ли се боји. Одговорио јој је да се не боји. Веровао је у Бога, и осећао је да ако би био кажњен на неки начин, то би била Божја воља. Био је спреман да прихвати било коју казну коју суд изрекне. (90)

Отац Величковић није био свестан тога да је државна безбедност већ провела неколико недеља испитујући бројне становнике Брезне, као и оне у оближњим селима, о целокупном догађају. (91) Неколико њих било је присутно у цркви у децембру 1955, када је донета одлука о постављању спомен-плоче. Неки су дали новац да на њему буду исписана имена њихових рођака. Један од њих је био човек који је исекао камен и уклесао натпис и имена.

Власти су се изгледа нагодиле са онима које су испитивали: уместо да буду кривично гоњени, одређени број сељана који су директно укључени у постављање спомен-плоче послужиле као главни сведоци против оца Величковића. Самим тим, када је свештеник из Брезне ушао у судницу, видео је не само судију и остале чиновнике, већ је препознао и осам својих комшија и низ других из оближњих села. Чекали су да буду позвани да сведоче против њега. (92)

Случај против оца Величковића био је заснован на тврдњи да је прекршио члан 311 Кривичног закона, који је забрањивао злоупотребу религије у било које политичке сврхе. Кршење овог закона са собом је доносило казну затвора

до две године. (93) Како би га осудили, тужиоци су настојали да утврде кривицу свештеника у четири ставке: прво, он је сносио главну одговорност за израду и постављање плоче; друго, свесно је одлучио да се на њој испишу и имена познатих четника; треће, није тражио дозволу од надлежних органа власти да то спроведе; и на крају, његови поступци, као и његова прошлост, учинили су га опасним по постојећи друштвени поредак.

Суђење је почело тако што су тужиоци показали суду фотографију плоче коју је направила државна безбедност. (94) Једанаест имена исписаних на плочи имена су познатих четника. Седморица су убијени у борби са партизанима, док су четворица преживели формални крај сукоба. Наставили су да се скривају и боре против комунистичког режима. У прве две године након рата, државна безбедност је успела да ликвидира њих тројицу, укључујући Миодрага Ковачевића, који је властима био познат по надимку „Пиштољ“, и оца и сина, Милојка и Тихомира Боровњака. Четвртог, Живојина Жижовића, државна безбедност је на крају ухватила, покренула суђење за ратне злочине и погубила. (*95) Тужиоци су нагласили да су сва четворица починила „тешке и масовне злочине“, током и после рата, против присталица Народноослободилачког покрета. Због својих дела били су посебно познати становницима Брезне и других оближњих села. (96)

Затим су тужиоци покушали да докажу да је отац Величковић једини организатор подухвата. Два сведока су посведочила да је по завршетку црквене службе у недељу, децембра 1955. године, отац Величковић позвао све присутне да дају колико могу за постављање спомен-плоче у знак сећања на мештане погинуле у рату. Рекли су да је он био тај који је посећивао породице,

тражио њихово учешће и прикупљао новац. Он је, између осталог, био тај који је пронашао клесара и платио израду плоче. (97) Укратко, сведочење ових људи подржало је тврдњу тужилаца да је отац Величковић радио сам на осмишљавању и спровођењу читавог посла.

Исказ другог сведока учврстио је ову тврдњу. Александар Жижовић (унук Живојина Жижовића, четника кога је државна безбедност ухапсила и ликвидирала) изнео је да га је отац Величковић питао да ли жели да се име његовог деде нађе на спомен-плочи. Александар је пристао. Али је такође нагласио да се свештеник није распитао о томе како или под којим околностима је тај човек убијен. Овај део његовог сведочења покренуо је крупније питање: Да ли је отац Величковић сматрао да таква питања имају било какву важност у одређивању тога која се имена брезанских погинулих бораца могу наћи на плочи? Његови тадашњи коментари, како се присетио овај сведок, дају заметке одговора. „Име сваког човека може бити исписано на плочи“, рекао је Александру, „без обзира на то како је погинуо или на чијој се страни борио“. (98) Такав став очигледно је био у директној супротности са властима и њиховим присталицама: могу се јавно памтити само они за које се проценило да су страдали у рату служећи партизанском циљу.

Сведочење следећег сведока показало је да отац Величковић није био усамљен у оспоравању званичне политике. Радивоје Васовић, човек који је исклесао плочу, присетио се да му је отац Величковић донео списак имена и натпис. У почетку, уопште није обраћао пажњу ни на имена ни на натпис. Касније му је други мештанин из Брезне, Ђорђе Филиповић, донео прерађену листу, и тек тада је схватио да су укључена и имена неколико четника. Као члан и

Комунистичке партије и Савеза бораца народноослободилачког рата, Васовић се забринуо и покушао је да упозори Филиповића да та имена не укључује на спомен-плочу. Међутим, Филиповић је одговорио: „Црква поставља ову плочу и без обзира на то како су људи погинули, вера их не раздваја“. (99)

Тако се током суђења показало да су барем неки од оних који су били укључени у подухват (отац Величковић и Ђорђе Филиповић), делили мишљење да свако ко је погинуо у рату има право да буде упамћен. Они су ову замисао сећања применили не само на четнике, већ и на партизана. Неколико очева сведочило је да су дали новац за укључивање имена њихових партизанских синова. На суду су изјавили да су посебно поређени тиме што виде да је сећање на њихове момке оскрнављено тако што су, како је један рекао, њихова имена, имена правих ратника, стављена поред четничких. (100) Један је посебно истакао да му је било прилично болно када је на плочи видео име четника Миодрага Ковачевића, пошто је његов син, чије је име удаљено свега неколико центиметара, погинуо у борби против тог човека. (101)

Став оца Величковића, међутим, по овом питању, како су се присећали својоци током суђења, није пружио олакшање онима који су желели да начине политичке поделе и спроведу хијерархију међу мртвима. Јеремија Боровњак, син и брат четника Тихомира и Милојка Боровњака, посведочио је да је питао оца Величковића, када му се свештеник обратио у вези уписивања њихових имена на плочу, да ли би то било у складу са законом. Одговор који је добио био је недвосмислен: „Црква“, рекао је, „не дели људе по томе којој су страни припадали када су погинули.“ На то је додао да свако ко је дао потребну суму новца може да има рођаково име

на плочи, без обзира на то како је та особа погинула током рата. (102)

Отац Величковић испровоцирао је неке од својих комшија и власти, не само тиме што је дозволио да се на спомен-плочи испишу имена четника, што је само по себи представљало велику увреду. Отишао је још даље поставивши плочу са именима и партизана и четника, занемаривши тако бинарну поделу режима на „хероје“ (партизана и њихове присталице) и „непријатеље“ (све оне који су им се на неки начин супротстављали). За њега су, како се чини, сви били једнаки у смрти, и сви су имали право да буду јавно упамћени.

Међутим, тужиоци нису били заинтересовани за то да утврде нијансе приступа оца Величковића по питању сећања на погинуле борце. У њиховим очима, он је просто био реакционарни свештеник који је свесно донео одлуку да се на плочи поред имена партизана испишу и имена „одметника и непријатеља“. (103) Сада су желели да то докажу на суду. Сведочење извесног броја сведока, нарочито родбине погинулих четника, сугерише да је отац Величковић заиста био свестан чињенице да нису сва имена припадала страдалим партизанима. Александар Жижовић посведочио је да је свештеник у више наврата долазио у његову кућу, и иако никада није изричито поменуо да му је деда био четник, схватио је да је отац Величковић био свестан тога да га је државна безбедност ликвидирала након рата. На исти начин, Јеремија Боровњак је рекао како не може да се сети да ли је заиста признао то да су његов отац и брат погинули као четници, или је једноставно рекао да су погинули борећи се „на другој страни“. (104)

Тужиоци су тврдили да је након што је плоча израђена и постављена у цркви, неколико сељана упозорило оца Величковића на опасност

због укључивања имена четника. Један сведок рекао је да је одмах препознао та имена и да је одмах упозорио оца Величковића. Свештеник је тврдио да није знао за прошлост тих људи те да није био сигуран шта се може учинити сада када је плоча завршена. Друга два мештана Брезне су се присетила да је, након што је споменуто да су нека од имена била имена четника, отац Величковић рекао да не сматра да је одговоран за било какве неправде, јер није имао појма ко су ти људи или шта су радили током рата. (105) Клесар, Радивоје Васовић, рекао је да је након што је схватио да су нека од имена заправо имена четника, рекао оцу Величковићу да не поставља плочу. Према његовим речима, свештеник је игнорисао упозорење и рекао му је да ће плоча бити постављена у цркви онаква како је начињена, али је додао да ће имена бити избрисана ако власти поставе то питање. (106)

Тужиоци су се потом окренули испитивању рада оца Величковића као свештеника. Заступник архиепископа Српске православне цркве из Горњег Милановца, Петар Љубичић, сведочио је да само виши органи цркве, као и одговарајући органи локалне власти, могу дати дозволу да се таква плоча постави. Очигледно, отац Величковић ни од кога није тражио потребно одобрење. (107) Други свештеник из области сведочио је и рекао суду да је, током сахране 1953. године, отац Величковић показао оно што су називали „правим српским календаром“, који је садржавао слике Светог Саве, краља Петра и злогласног вође четничког покрета, Драгољуба Михајловића. (108) Тужиоци су тврдили да је такво понашање показало злоупотребу његових свештеничких дужности, што је представљало кршење уставног поретка.

Пред крај суђења, тужиоцима је преостало само један задатак: разобличити оца Величко-

вића као „непријатеља народа“. Да би то остварили, представили су последњег сведока и два документа. Миодраг Ацовић посведочио је да је у цркви положио венац за свог сина партизана. И други родитељи погинулих партизанских војника учинили су исто. То је показало како је плоча у цркви имала подршку породица и погинулих четника и партизана, иако они можда нису били свесни ове чињенице када су давали прилоге. Према његовим речима, отац Величковић је узео те венце и бацао их у двориште право испред цркве. Када су му се супротставили питајући зашто је то учинио, свештеник је наводно рекао да је то његов посао и да је он глава цркве, а не неко други. (109) Ово сведочење представило је оца Величковића као човека који без оклевања скрнави сећање на пале партизанске борце.

Коначно, два документа директно су повезивала оца Величковића са четницима чија су имена била на плочи. Први, извештај Савеза бораца народноослободилачког рата из општине Мрчајевци, показао је да је једно од имена, име Радомира Величковића, припадало стрицу оца Величковића. Током рата, борио се на страни четника у многим биткама, а 1944. године, партизани су га убили. (110) Толико о томе, како се чинило, да отац Величковић није знао ништа о прошлости људи чија су се имена наша на плочи. Други, колективна жалба, која је опет поднета од стране Савеза бораца народноослободилачког рата, у којој се тврди да је кривица оца Величковића много већа од простог „поступања свештеника против друштвеног уређења у више наврата“; у документу се наводи да је за време рата био четник, премда је то успевао да прикрије од власти након ослобођења. (111) Са овим открићима која су одјекнула суднициом, тужиоци су свој случај привели крају.

Суд је сада пружио прилику оцу Величкивићу да се брани. Међутим, записници са суђења не садрже никакве стенографске белешке о ономе што је он заправо рекао. Једина доступна информација јесте кратак резиме његових коментара, у којима је тврдио како није знао ко су људи чија су имена на плочи. Томе је

додао и то да није ни од кога добио обавештење о било каквим проблемима око постављања спомен-плоче. Суд је одбацио његову одбрану, тврдећи да је добио сасвим довољно опомена, позивајући се на исказе оних сведока који су изјавили да су му предочили да постоји опасност због укључивања имена четника. Суд је

Слика 3: Чланови породица погинулих партизана окупили су се на централном чачанском тргу 17. новембра 1956. Ковчези су сахрањени касније тог дана на оближњем гробљу. Локално становништво изазивало је бес власти наредних година паљењем свећа за мртве на ове две локације. Фотографија је власништво Народног музеја у Чачку, колекција „Пренос посмртних остатака палих бораца у заједничку гробницу, 1956.“

посебно истакао сведочење Јеремије Боровњака, човека који је, заправо, рекао свештенику да су његов отац и брат погинули борећи се на страни четника. Настојање да укључи имена ових „познатих ратних злочинаца“ на спомен-плочу, у очима суда је показивало то да је отац Величковић донео јасно обавештениу и намерну одлуку у ономе што је учинио. (112)

Након саслушања ове одбране, узимајући у обзир исказе сведока и документе које су тужиоци предочили, суд је донео пресуду. Отац Величковић проглашен је кривим за злоупотребу своје дужности као свештеника у политичке сврхе из три разлога: прво, одговоран је за подизање спомен-плоче којом је одата почаст (између осталих) једанаесторици четника погинулих у периоду 1941-1947; друго, поставио је плочу у цркви у Брезни без тражења одговарајућег одобрења од стране власти; коначно, показао је висок ниво „друштвене опасности“ због „упорности његове криминалне воље“, пошто је свесно игнорисао упозорења многих људи о штетности својих поступака. Чинећи то, озбиљно је увредио већину грађана који су његова дела протумачили као скрнављење сећања на пале партизанске борце и наслеђе Народноослободилачког рата у којем су изгубили животе. (113)

Суд је закључио да је отац Величковић представљао велику опасност за постојећи друштвени поредак. Осуђен је на двадесет месеци затвора. (*114)

ПОСЛЕДИЦЕ

Након само дан-два отац Величковић морао је да напусти своју породицу у Брезни и да се упути у Ђелију са највишим степеном обезбеђења, у Нишу, на југу Србије. (115) То је

изазвало панику у његовом домаћинству, због шока и туге коју су његова жена и деца доживели због његовог затварања и предстојећег дугог периода раздвојености од њега. Његова породица такође се суочила са егзистенцијалном кризом због његовог одласка. Супруга оца Величковића, Росанда, попут већине жена које су одрасле у Србији пре Другог светског рата, завршила је само неколико разреда основне школе и није имала начина да издржава себе, две ћерке и сина. (116) Било је питање дана, када ће бити приморана да напусти свој живот у Брезни и да отпутује са децом у Мрчајевце код родитеља свог супруга. Као супруга осуђеног „непријатеља државе“, она неће моћи да нађе посао тамо и неће добити помоћ од власти. У наредне две године, она и њена деца преживеће ослањајући се на добру вољу своје шире породице. За то време одлучила је да никоме не говори о ономе шта се догодило њеном мужу. Догађаји у Брезни, истакла је, натерали су је да „научи да ћути, ћути и ћути...“ (*117)

Што се тиче оца Величковића, мало се зна о ономе што је доживео док је био у затвору. Никада није писао о томе, и иако га је супруга посетила у више наврата, одбила је да говори о томе. (118) Када је стигао у нишки затвор, прво што су власти учиниле било је бријање његове дуге браде, кључног спољашњег знака његовог статуса као свештеника Српске православне цркве. Као политички затвореник, вероватно је претрпео неку врсту физичког злостављања од стране затворских чувара. Такође се чини вероватним да су га власти сместиле у самицу, бар у почетној фази његовог боравка у затвору. (119)

Након пуштања из затвора 1958. године, оцу Величковићу забрањен је повратак у Брезну. Међутим, наставио је да ради као свештеник, преселивши своју породицу у Бајину Башту (која

се налази у Србији близу границе са Босном и Херцеговином). Изгледа да га скоро две године затвора није одвратило од укључивања у акције које су изазивале власти комунистичког режима. Почетком седамдесетих, отац Величковић јавно је критиковао власти због тога што је држава организовала омладинске радне акције истим данима када су верски празници. Гласно се жалио пред великом масом људи, пошто су због таквих поступака, „млади људи све даље и даље од цркве“. Поново је осуђен на тридесет дана затвора због злоупотребе своје улоге свештеника у политичке сврхе. (120)

Иако је отац Величковић напустио Брезну током лета 1956. године, прича о плочи у његовој цркви се и даље препричавала, мада у пажљиво конструисаном облику, прикладном савременом политичком контексту. Након суђења појавила су се два чланка у штампи, а њихов садржај открива како су комунистичке власти покушале да формулишу оно што се догодило у Брезни. Први је објављен недељу и по дана после суђења, у локалном листу „Чачански глас“. Наслов тог чланка није показивао двосмисленост у погледу тога шта власти желе да грађани знају о свештенику: Отац Величковић, погрдно описан као поп, није био ништа друго до „Курјак у јагњећој кожи“. (121)

Непознати аутор сачинио је овај чланак на основу једног детаља који се појавио током суђења оцу Величковићу, наиме, да је из Немачке добио календар са сликама краља Петра, Светог Саве и четничког вође Драгољуба Михаиловића. Користећи овај календар да протумачи недавну прошлост, свештеник из Брезне одлучио је да „преправи историју“ тако што је у својој цркви поставио плочу која је оспорила чињеницу да се Други светски рат завршио 1945. године. У ономе што је овај аутор назвао „врхун-

цем историјског и језичког намерног погрешног закључивања“, отац Величковић је предложио године 1941-1947 као период у коме су борци из Брезне дали животе за „слободу и јединство српског народа“. Сматрајући ову формулацију смешном и увредљивом, у чланку се наводи да се „ниједан савременик не сећа било какве борбе за било какву ‘слободу’ или ‘јединство’ након 1945. До тада, људи су већ остварили обоје.“ (122)

Међутим, према чланку, отац Величковић је одлучио да настави борбу против оних (партизана и њихових присталица), који су положили оружје 1945. године. То је учинио не тако што је узео пушку и отишао у шуму, као и остали четници, већ одајући почаст онима који су је носили на рамену: то јест, постављањем плоче у својој цркви са именима четничких „одметника“ који су изазивали страх међу становницима тог краја, све док их државна безбедност није ликвидирала 1947. године. Како је у чланку описано, ови поступци су на крају довели свештеника „до ћорсокака“, пошто је, након постављања плоче без тражења дозволе од цивилних и црквених власти, постало јасно да је он једини који верује у свој „прави српски календар“ и лажну интерпретацију историје коју је из њега извукао. На крају, аутор је закључио да ће, пошто је злоупотребио религију и цркву у политичке сврхе, затворска казна оцу Величковићу од двадесет месеци „вероватно бити довољна чак и свештенику да научи (прави) историјски календар.“ (123)

Шест месеци касније, прича о оцу Величковићу пренета је широм Југославије, када се појавио чланак у „Црвеној звезди“, званичном гласилу Савеза бораца народноослободилачког рата. Као и код првог чланка, наслов није остављао сумњу у то како су власти представљале причу. Поручивао је: „Вук длаку мења, али ...“

Овај чланак се снажно ослањао на причу која се појавила у „Чачанском гласу“; заправо, велики број одељака био је готово истоветан. Поново је главни аргумент аутора био то да је отац Величковић црпео инспирацију из календара који је примио из иностранства те одлучио да „преправи нашу историју“ постављањем плоче која је довела у питање чињеницу да се Други светски рат завршио победом над немачком војском. Још једном осудивши употребу раздобља 1941-1947, као времена борбе српског народа за слободу и јединство, кад је све то било постигнуто до 1945. Такође је окарактерисао свештениково укључивање „одметника“ и „непријатеља народа“ као ништа друго до директан напад на нову државу и њене грађане, премда без оружја. (124)

Затим, у новом заокрету, аутор овог чланка преусмерио се на критиковање других мета. Како је могуће да су главне политичке организације у Брезни, Савез комуниста, Социјалистички савез и Савез бораца народноослободилачког рата, дозволиле да се таква плоча постави? И како је Радивоје Васовић, члан Савеза комуниста и бивши партизански борац, пристао да испише четничка имена и натпис који је отац Величковић припремио у покушају да поново напише историју? Коначно, аутор је напоменуо да је убрзо након суђења Савез бораца народноослободилачког рата у Брезни дао обећање које је и даље остало неиспуњено. Обавезао се да ће поставити нову плочу палим партизанским борцима, односно онима „који су се заиста борили за слободу свог народа“. Међутим, прошло је шест месеци а ништа није урађено. (125)

Иако у Брезни није било нове плоче током првих месеци 1957, два чланка у новинама показала су да је други, можда важнији, задатак сада био завршен. Локалне власти, дале су се на

посао и, потпомогнуте мештанима, успеле су да пониште изазов који је плоча наметнула њиховом ставу према питању који пали борци могу остати упамћени. Организовали су састанак, одмарширали до цркве, разбили плочу и осудили и затворили оца Величковића, човека кога су сматрали одговорним за цео инцидент.

И сада, с причама које су објављене у новинама, власти су успеле да представе целокупан инцидент као једноставан опис борбе добра против зла. Међутим, успешно остварење овог захтева подразумевало је сузбијање два кључна елемента приче. Прво, аутори ових чланака занемарили су чињеницу да су се на плочи појавила имена и партизана и четника. (126) То није био мали пропуст. Не спомињући то да је та плоча била посвећена свима који су се борили и погинули у рату, без обзира на чијој страни, чланци су је окарактерисали као простор сећања искључиво на „непријатеље народа“. Друго, ниједан чланак није споменуо да су локални сељани дали сав новац за израду плоче а то су учинили у време озбиљних економских тешкоћа. Изостављање ових детаља прикрило је значајан аспект подухвата: био је то чин колективног сећања омогућен доприносом мештана, а не само дело сеоског свештеника.

Овај селективни приказ догађаја у Брезни показао је да, иако су чланци осудили оца Величковића због „историјског и језичког погрешног закључивања“ у тумачењу прошлости, заправо су њихови аутори и комунистички режим ужурбано мењали историју. Одабиром и изостављањем елемената онога што се догађало у Брезни, писци ових чланака властима су пружили пажљиво инсценирано и политички лако сварљиво тумачење читавог инцидента. Према њиховим речима, оно што се догодило у Брезни није било туговање сељака који се боре са

тим како да се сећају својих рођака који су се борили на супротним странама и убијали једни друге у грађанском рату. Напротив, њихови чланци приповедали су причу као једноставну битку између породица које су оплакивале погинуле партизанске хероје и „непријатељског свештеника“ који им је оскрнавио сећање исписивањем имена њихових убица на плочи у сеоској цркви.

У време објављивања ових чланака, обласне власти покушале су да изврше последњи задатак као начин закључивања догађаја у Брезни: желели су да покажу да су поново успоставиле контролу над ритуалима јавног сећања на погинуле у рату. Нешто више од четири месеца након што је отац Величковић послат у затвор, 17-18. новембра 1956. године, власти су одржале неколико масовно пропраћених упока посмртних остатака погинулих партизана из чачанског краја, попут оног описаног у уводу овог рада. Вредно је поменути још неколико детаља о тим догађајима, пошто они показују степен до кога су власти наставиле да се боре са изазовима суочавања са становништвом које се често ослањало на традиционално и на религиозно базиране сахране при оплакивању палих војника.

Недељу дана пре ових погребља, 10. новембра 1956. године, многи људи у Чачку окупили су се на гробљима, и великим и малим, као што су то чинили вековима, како би обележили Задушнице или Дан мртвих. Ово је један од најважнијих верских празника посвећених мртвима у српском православљу. На овај дан, рођаци покојника окупују се код споменика својих најмилијих и доносе им понуде, које се обично састоје од разноврсне хране, вина, и цвећа на гробу, паљења тамњана и паљења свећа. Ова дела сматрају се симболичним начинима хра-

њења душа мртвих и сматрају се неком врстом комуникације с онима који су отишли на онај свет. (127)

Недељу дана касније, власти су уприличиле помно припремљене сахране у Чачку. Највероватније су ове прилике колективног спомена делимично осмишљене како би зближиле људе у области након недавних забрињавајућих догађаја. Ипак, иронично је то да су власти одлучиле да их одрже не на државни празник везан за народно-ослободилачки рат, већ на викенд који је непосредно уследио једној од најважнијих верских прослава мртвих. (128) То сугерише да је инцидент у Брезни можда приморао власти да користе елементе традиционалних сахрана како би делотворније окупили становништво на колективни спомен погинулим партизанима. Шта год да је случај, оно што се догодило након ових сахрана илустровало је и изазов који је постављен пред комунистички режим Југославије и општи непријатељски став режима због таквих пракси. Заправо, оно што је уследило показало је да чак ни они који су туговали за палим партизанима нису били имуни на казну.

У годинама након покопа, новембра 1956. године, чланови породица погинулих партизана окупили су се на задушницама око споменика у центру Чачка и на гробљу где су борци сахрањени. Следећи традиционалне обичаје, упалили су свеће како би мртвима пружили светлост и топлину на оном свету. Године 1961, под изговором „уређења центра града“, локалне власти су реаговале на ово понашање уклањањем споменика и ископавањем костију партизана, које су затим пребациле на ново гробље у парку изван граница града. (129) Чинило се да се јавно сећање на пале борце у складу са традиционалним обичајима, чак и када то практикује родбина страдалих партизана, неће толерисати.

ПИТАЊА

Након покушаја да се, уз помоћ расположивих доказа, реконструишу догађаји у Брезни између децембра 1955. и јула 1956, остаје неколико питања. Прво, да ли је отац Величковић био „непријатељ народа“ како су власти тврдиле, четник који се представљао као православни свештеник? Докази које је тужилаштво изнело на суђењу били су прилично убедљиви у томе да јесте, али барем два питања која се односе на ову тврдњу заслужују даљи коментар.

За почетак, документ који је требало да покаже да је отац Величковић био четник за време рата или више не постоји или га судски архив није објавио, па је немогуће утврдити на чему је заснован. Вероватно је да су чланови Савеза бораца народноослободилачког рата у општини Мрчајевци (којој је припадала Доња Горевница, село у којем је рођен отац Величковић), документ начинили на основу сведочења других партизанских ветерана који су тврдили да знају нешто о ратном досијеу оца Величковића. Међутим, бивши партизански борци широм Југославије касније су признали (посебно током шездесетих година прошлог века), да је лагање у оваквим сведочењима било масовно, а неки људи су се заиста обогатили продајом лажних сведочења као својеврсном споредном професијом. (130) Дакле, навод тужилаца да је отац Величковић био четник током рата може се прихватити само, у најбољем случају, као проблематична тврдња. Оно што изазива додатну сумњу у ову тврдњу јесте став његове супруге и деце који су изјавили, премда свакако није био пријатељ партизана, да се није придружио четницима, већ се током рата скривао од обе војске, што није било неуобичајено. (131) Њихова тврдња, наравно, може

указивати и на то како желе да негују сећање на оца Величковића, посебно у светлу казне коју је издржао од стране комунистичког режима. Могуће је да је његова породица конструисала причу о његовој ратној прошлости у којој се, по њима, појављује као аполитични појединац без икакве везе са било којим војним и политичким сукобима 1941-1945. Убедљивији низ доказа који баца сумњу на идеју да је отац Величковић био активни четник током рата јесте документација коју је сачинила Комисија за ратне злочине комунистичког режима. У документима о родном селу оца Величковића, Доњој Горевници, који су садржали податке о свим сељанима који су се придружили четницима, није се могао наћи документ који помиње његово име, а камоли његово учешће у четничким јединицама. (132) Да је био активан четник, вероватно би се његово име појавило у неком тренутку у досијеима, посебно имајући у виду да је реч о малом селу.

Друго питање које се испоставило током суђења био је покушај тужилаца да представе оца Величковића као непријатеља народа, истакавши да је његов стриц Радомир, чије је име исписано на плочи, четник. Логика ове тврдње је проблематична. Познато је да су се чланови породице у чачанском крају често придруживали и партизанима и четницима, а понекад су чак и мењали стране током рата. (133) Ако је имати рођака који се бори са четницима значило да је неко непријатељ новог режима, онда није претерано рећи да су власти могле ухапсити и осудити најмање половину становништва западне Србије. Следећи пример поучан је. Члан Савеза бораца народноослободилачког рата у Брезни, који је пристао на разговор, јесте нећак Милојка Боровњака, злогласног четника кога је државна безбедност ликвидирала после рата а

чије име је исписано на плочи. (134) Према логици тужилаца, за кривицу због породичних веза, овог човека, партизанског ветерана и бившег члана Савеза комуниста, требало је сматрати „непријатељем народа“. Честа подела чланова породице између партизана и четника у чачанском крају значила је да је велики број људи на неки начин био повезан са „непријатељима народа“. Постојање таквог рођака, међутим, није аутоматски значило да је неко крив за било какву противдржавну активност. (135)

Дакле, две најпровокативније тврдње тужилаца о прошлости и политичкој оријентацији оца Величковића имају озбиљне недостатке. (136) Неко може пронаћи сличан проблем у тврдњи тужилаца да је отац Величковић био појединац који је највише одговоран за постављање плоче. Сведоци су потврдили да је то први предложио управо он. Међутим, у интервјуима обављеним током лета 2005, породица оца Величковића тврдила је да он није био иницијатор, већ да су прво сељани изнели идеју са којом се он потом сложио. (137) Није се могао пронаћи ниједан сведок који је тог дана био присутан у цркви, како би се разјаснила та противречност. Ипак, чак и да је отац Величковић био покретач подухвата, аргумент тужилаца да он сноси потпуну одговорност за окончање истог и даље је погрешан. Није било могуће да свештеник у руралној Србији током педесетих година прошлог века сам уштеди 82 000 динара. Прикупљање толике суме новца било је могуће само масовним учешћем мештана. (138) Треба нагласити да је економска ситуација у Брезни у то време била далеко од просперитетне. Давање донације да би се име рођака нашло на плочи подразумевало је озбиљну финансијску жртву. Према томе, они који су дали новац, сигурно су веровали у оно што раде. И док се чини

да је отац Величковић, у најмању руку, био главни координатор, ишавши од куће до куће и прикупљајући средства, никога није могао приморати да учествује; пре делује да је био посредник онима који су снажно осећали потребу да имају некакав јавни облик сећања. Посматрано на овај начин, одговорност за плочу у Брезни није само на њему, него и на онима који су приложили новац, а то је био знатан број мештана тог села. Међутим, тужиоци су то игнорисали, одабравши да кривицу свале само на једну особу.

Разлог за то је највероватније укоренен у померању комунистичког режима током прве половине 1950-их, од отвореног прогона свештенства посредством државне безбедности до мобилизације становништва против утицаја религије. У таквом политичком контексту није имало смисла да локалне власти процесуирају све оне који су дали новац за плочу, јер би то сигурно отуђило људе од режима. Давање примера само на случају оца Величковића било је највероватније довољно, пошто би срушило суберзивни облик сећања на рат који се одвијао у Брезни, послао би поруку да је Православна црква коначно под контролом режима и заплашио становнике села који су учествовали у постављању плоче. (139)

Најзад, поставља се питање да ли је отац Величковић унапред знао да су нека имена на плочи била имена четника. Овде се случај тужиоца чини јачим. Уосталом, како отац Величковић није знао да се његов стриц борио на страни четника? Штавише, изгледа да му је неколицина становника села (на пример, Александар Жижовић и Јеремија Боровњак), бар посредно саопштила да су им рођаци четници. Коначно, треба узети у обзир мали и блиски оквир села као што је Брезна. Мање од четрдесет ширих

породица живело је тамо после рата и, до краја 1955. године, када се идеја о плочи први пут појавила, вероватно је да је већина људи имала барем општу идеју (ако не и детаљно знање), о томе ко се борио на којој страни. Да ли је сеоски свештеник могао пренебрегнути ова сазнања?

Ако се каже да је отац Величковић вероватно знао да су нека од имена заиста била имена четника, онда је важније питање зашто је поставио са радом, начинио плочу и поставио је у цркви. Тужиоци су тврдили да га је на то навела његова „тврдоглава и истрајна злочиначка воља“, која има корене у његовој прошлости и политичкој оријентацији (нарочито током рата). Политичка уверења оца Величковића вероватно су играла бар неку улогу у његовој одлуци; сведочења његовог сина Петра и ћерке Љубинке, снимљена 2005. године, указују на то да он није био заговорник партизанског покрета током рата, нити послератног комунистичког режима. Могло би се претпоставити да је, укључивањем четника, плоча постала симбол антикомунистичке, прочетничке опозиције. Ипак, на другим местима у Србији (и другим деловима Југославије), неколико споменика и гробова посвећено је само „непријатељима народа“, изазивајући тако режим са веома конфронтативним обликом сећања. Плоча у цркви у Брезни била је сасвим другачија, пошто је била посвећена свим погинулим у рату, и четницима и партизанима. (140) Према томе, она се не може сврстати у спомен само „непријатељским елементима“.

За његову децу, став оца Величковића као идеолошког противника комунистичког режима није аутоматски значио да је он свесно желео да употреби плочу као симбол експлицитне политичке опозиције. Као што је Петар Величковић објаснио: „Мој отац је био за срп-

ство. Многи чланови наше породице били су присталице четника, што је било нормално, јер су их људи сматрали војском која ће их ослободити од Немаца. Наша породица је била велика и веома мешовита. Други су се придружили партизанима. Али мој отац никада није био националиста или шовиниста. Остали у парохији били су различити, али их је он саветовао да не мрзе. Мој отац није желео да провоцира (постављајући плочу).“ (141) Зашто је онда поставио плочу? Љубинка, ћерка оца Величковића, понудила је то објашњење: „Мислим да је тата веровао у то да сви убијени имају право да њихова имена буду исписана на плочи. Веровао је да су сви људска бића. Ако су неки пак згрешили, онда би људи који су верници могли доћи и молити се, и тражити од Бога да им опрости грехе. Из тог разлога њихова имена су била исписана, како би људи могли да се моле за њих. Желим рећи да је тата подржавао веру.“ (142)

Ова сведочења предочавају портрет личних и верских убеђења оца Величковића који се не уклапа у црно-беле категорије „присталица народноослободилачког покрета“ или „непријатеља народа“ које су биле толико свепожимајуће у послератном југословенском друштву. Према речима његове деце, отац Величковић је веровао и подржавао српску ствар, али ипак није био шовиниста. Саветовао је људе да не мрзе друге. Његово образложење за постављање плоче са именима свих погинулих у рату темељило се на два елемента. Прво, сви су људи у очима православне цркве и сви имају право да буду јавно упамћени, без обзира на идеолошку припадност. Друго, људима у његовој парохији требало је место да се моле и да траже опроштај грехова које су починили погинули у рату. Ови закључци у складу су са сведочењем које је отац Величковић дао током суђења, у коме су он и

неколицина других који су преносили његове ставове нагласили да црква неће делити мртве према странама на којима су се борили током рата.

Тако постоје две очигледно неспојиве интерпретације разлога због којих је отац Величковић одлучио да постави плочу на којој су била имена четника поред партизанских. Тужиоцима је он био бивши четник и „непријатељ народа“. За своју децу био је аполитични заговорник православног хришћанства који верује у једнакост мртвих. (143) Могуће је да су извесни елементи обе интерпретације деловали у размишљању оца Величковића, мада је и даље немогуће тачно утврдити шта га је нагнало да постави плочу. Можда је још важније напоменути да обе интерпретације сугеришу снажну потребу комунистичког режима и његових присталица од пре више од шездесет и пет година, као и деце оца Величковића у данашње време, да употребе свеобухватне категорије приликом приказа онога што се догодило у Брезни 1956. Намера режима била је да кажњава сваки чин за који се сматрало да прети монополу на обликовање сећања на страдале у рату. Ова позиција довела је до брисања чињенице да су на тој плочи укључена имена и партизана и четника, и до стварања мита да је то само споменик „непријатељским елементима“. Деца оца Величковића, која су гледала како одлази у затвор и која су због плоче била присиљена да напусте Брезну, разумеју његове поступке у потпуно моралном и верском смислу, мање или више одвојеном од политичког контекста послератне Србије.

Тешко је прихватити њихову интерпретацију као задовољавајуће објашњење инцидента у Брезни. Чврсто уверење у једнакост мртвих и начела православног хришћанства можда су били важни покретачки чиниоци у одлуци њи-

ховог оца да постави плочу; међутим, тешко је поверовати у то да није био упознат са политичким импликацијама свог чина. Интерпретација коју су пружила његова деца, иако делимично тачна, у крајњем случају говори више о томе како би они желели да замисле поступке њиховог оца него о ономе што се „заиста догодило“. Према речима историчара Алесандра Портелија (Alessandro Portelli): „Разноликост усмене историје састоји се у чињеници да су ‘неистините’ изјаве психолошки још увек ‘истините’, те ове претходне ‘грешке’ понекад откривају и више од чињенично тачних извештаја.“ (144) Сведочења деце оца Величковића, попут интерпретације коју су власти формулисале 1956. године, показују како историјски актери дају смисао прошлости у светлу својих садашњих интереса. Чинећи тако, могу расветлити елементе „истине“ о ономе што се догодило, и истовремено затамнити, избрисати или реконфигурисати друге који се не уклапају у њихове личне потребе. На крају, историчару је лакше идентификовати ограничења таквих супротстављених интерпретација, него коначно утврдити „праве“ мотиве оца Величковића за постављање плоче.

ЗНАЧАЈ

Ова реконструкција догађаја из Брезне између 1955. и 1956. године, пружа увид у залагање и покушаје локалне заједнице да се сети својих палих бораца у сенци грађанског рата. Тито је свој приступ сећању на рат темељио на важности суочавања и са „позитивном“ и са „негативном“ прошлошћу. Нагласио је неопходност памћења првог, истовремено истичући импера-

тив заборави другог. Главни циљ овог рада био је да анализира то како су се мештани заједнице у западној Србији носили са наметањем овакве заповести у својим животима, у светлу сопствених ратних искустава и традиционалних комеморативних пракси.

У годинама након завршетка Другог светског рата, велики број грађана у Србији био је обузет сећањем на оне које су изгубили. С једне стране, у овој активности није било ничега посебно политичког; био је то сасвим нормалан људски одговор на болне губитке које су људи доживели током рата и година сукоба нижег интензитета који су уследили након његовог формалног завршетка. С друге стране, ово масовно сећање десило се у специфичном контексту. Југословенски комунистички режим тежио је, почевши још од 1945, да обликује схватање становништва о онима који су се борили и убијали једни друге у два категоријама. Мушкарци и жене који су се борили за стварање нове социјалистичке државе требало је да буду хероји, мученици и револуционари, док су они против којих су се борили били непријатељи, издајници и контрареволуционари.

Ова високо политизована подела ратних жртава у послератној Југославији није била јединствен случај. Све европске владе биле су забринуте за национални опоравак и осигурање свог послератног легитимитета. Селективно сећање на рат било је кључно средство доприноса остварењу ових циљева. Слична динамика може се приметити и у земљама које су изашле из грађанских сукоба у другим периодима, попут Сједињених Америчких Држава 1865, Шпаније 1939. и Грчке 1949. (145) У послератној Југославији, жртве су једноставно подељене на две неспојиве групе. То је био политички контекст у којем су се нашли они који су настојали да се

сете страдалих партизана и четника у чачанском округу.

Ревност комунистичког режима у спровођењу ове поделе међу мртвима види се у чињеници да је у званичне жртве рата рачунао само оне који су погинули као партизани или у служби Народноослободилачког покрета. (146) Јавни споменици и гробови могли су бити подигнути само овим жртвама. Чин сећања, нормална људска потреба у таквом времену губитака, претворен је у неку врсту јавне изјаве о политичкој верности или политичком неслагању. Јавно се сећати рођака у послератној Србији такође је значило јавно се изјаснити или „за“ или „против“ комунистичког режима и његових присталица.

Догађаји у Брезни показују да овај политички контекст није укинуо потребу мештана да се јавно сећају својих рођака који су се борили као четници. На основу расположивих доказа, чини се да је постављање плоче било мање покушај да се директно супротстави комунистичком режиму него више резултат праксе бројних генерација да се јавно сећају свих палих бораца из села. Барем од почетка деветнаестог века, становници Брезне, као и они у другим селима широм Србије, поставили су за свети приоритет подизање споменика жртвама рата. Сматрало се грехом заборавити оне који су погинули борећи се против страних сила за слободу отаџбине. Међутим, оно што је између 1941. и 1945. године било потпуно ново јесте то да је, иако су Немци извршили агресију и збиља били страна освајачка сила, већи број локалних убистава сељака био последица грађанског рата међу суседима.

С обзиром на природу ратног насиља, покушај заједничког сећања на све страдале, од стране оца Величковића и оних који су дали допринос за плочу, довео је до ненамерних по-

следица. У савременом политичком контексту, врста традиционалног сећања које су покушали да практикују била је, једном речју, неприхватљива. Власти су могле да протумаче плочу, која је изједначавала партизане и четнике, само као скрнављење првих, пошто су њихова имена исписана упоредо са „непријатељима народа“. Изједначавањем две стране разорена је кључна подела зараћених страна коју је спровео режим и, као резултат тога, прећутно је доведена у питање морална легитимност победе партизана, која је била темељ социјалистичког преображаја Југославије. Мештани који су жалили за палим партизанима највероватније су делили те ставове, међутим, мање из политичких и идеолошких разлога а више због истинске емотивне тескобе, када су видели имена људи који су им нанели такав бол и губитак како бивају јавно упамћена. Њихово гађење и гнев можда су били и већи него код власти.

Ова емоционална реакција јесте од централног значаја, када покушавамо да схватимо динамику начина на који су власти поступале са плочом и оцем Величковићем. Степен до кога су мештани покренули и водили процес одмазде упечатљив је. Неколико сељана најпре је отишло властима и обавестило их о плочи. Много више окупило се на састанку, и када су заједно марширали до цркве како би скинули и разбили плочу, деловали су на подстицај локалних вођа. Али више од свега чини се да су сирова емоција и дубока туга која се испољавала као јак гнев, биле оно што их је одвело према том месту сећања, с намером да га униште и ућуткају оне чију су властиту потребу да се сећају сматрали дубоко увредљивим.

Стога, догађаје из Брезне не треба тумачити једноставно као још један случај репресивног комунистичког државног апарата који гуши гла-

сове опозиције. Оно што треба нагласити јесте јачина деловања локалних сељана с намером да онемогуће своје комшије да се сете неких жртава рата. Сукоб у Брезни доиста је део оквира у коме је поједностављено тумачење рата, које је режим хтео да наметне свим грађанима. Међутим, главни елемент драме више је била општа неспремност многих сељана да прихвате спомен-обележје које се залаже за подједнак приступ свим погинулима у грађанском рату. То поново наглашава да је то била потпуно нова ситуација у селу. Претходни ратови увек су се водили против страних сила (Османлија, Бугара, Аустријанаца итд). Локална заједница у ранијим временима није била принуђена да се супротстави сећању на жртве сопствених суседа. Траума погибија у тако блиским оквирима била је централни разлог неспремности многих мештана да прихвате плочу која је изједначила све погинуле борце из села. У том смислу, бинарно схватање рата, подела његових жртава на хероје и зликовце, било је широко распрострањено, како у властима, тако и међу становништвом.

Ево где је аналитички приступ локалној заједници од суштинског значаја за боље разумевање тога како и зашто обични људи долазе до прихватања одређених спољашњих концепција о сећању на рат. Случај Брезне показује да усвајање бинарног схватања ратних жртава није само резултат интензивне пропаганде и контроле једнопартијске диктатуре над свим облицима јавног сећања на рат. Специфична природа ратног насиља такође је била пресудна. У овом случају, трауматично искуство где сусед убија суседа навело је многе мештане да буду прилично предусретљиви према једностраном приступу комунистичког режима по питању сећања на жртве. Постојало је снажно јединство интереса између знатног дела локалне заједнице

и режима, а не само једномерно усвајање жеља режима код већег вроја становника. Динамика инцидента у Брезни тако доводи у питање ставове теоретичара и других учењака који сматрају да тоталитарни режими становништву углавном намећу облике сећања. Увиди из ове локалне заједнице истичу главну улогу локалних актера и њихових искустава у одређивању тога да ли ће неки облик државног санкционисања сећања бити прихваћен или одбијен, чак и под диктаторским режимом. (147)

Подједнако је важно и то како истраживање микродинимике сећања на нивоу локалне заједнице открива сложену интеракцију традиционалних културних пракси и послератних политичких императива. Пре Другог светског рата једноставно је било распознати оне који су погинули на „правој“ страни: то су били мештани који су погинули борећи се за слободу отаџбине. „Погрешну“ страну такође је било лако идентификовати: то су биле различите стране силе које су претиле отаџбини. Ново искуство грађанског рата уништило је тај читљиви приступ који идентификује „нас“ и „њих“. Непријатељ је сада укључивао и бивше суседе, а понекад чак и чланове истих породица. Како се традиционални приступи сећању, који увек истичу императив да се памте сви пали борци из локалне заједнице, могу практиковати у овом радикално новом контексту? Коначно, као што случај Брезне живо приказује, то није било могуће.

Инцидент са спомен-плочом у том малом селу значајан је пошто јасно показује због чега жртве рата, које су се толико дуго поједнако поштовале, више нису могле бити третиране на исти начин. Истраживање ове борбе кроз визуру локалне заједнице открива да се спор у Брезни није водио само око тога да су

„победници“ намеравали да избришу сећање на „поражене“. Инцидент је такође у великој мери избио због сукоба традиционалних пракси инклузивног обележавања и нових искључивих облика који су се појавили због природе ратног насиља. Традиционална пракса напуцла је у самим темељима, због непремостивих идеолошких подела које су ескалирале 1941. године и локализованих случајева убистава у блиском окружењу која су уследила. Крајњи резултат било је продужење братоубилачког насиља од 1941. до 1945. године кроз братоубилачки приступ сећању на жртве рата, који су захтевали комунистички режим и велики део локалне заједнице. Највећи број убистава окончан је 1945. године, али дубоке поделе због рата вукле су се деценијама, усађене у политику комеморације у којој мртви више нису могли бити једнаки.

НАПОМЕНЕ

Изјаве захвалности

Истраживање на којем се заснива овај рад подржано је стипендијама Међународног одбора за истраживање и размену (International Research and Exchanges Board), америчких савета *ACTR-ACCELS*, *Fulbright IIE*, америчког Савета научних друштава (American Council of Learned Societies) и Министарство за образовање, факултете и универзитете у Онтарију (Ontario Ministry of Training, Colleges and Universities). Ниједна од ових организација није одговорна за овде изложена становишта. Велико хвала анонимним рецензентима из часописа *Carl Beck Papers*, као и Милици Бакић-Хајден, Марији Тодоровој и Николају Вукову, чији су предлози значајно побољшали аналитички фокус овог рада. Посебно

се захваљујем Борисаву Челиковићу, директору Музеја рудничко-таковског краја. Овај есеј не би могао бити написан без његове изузетне добре воље и великодушне помоћи. Захваљујем се и Бору Мајданцу из Архива Србије, Горану Давидовићу из Међуопштинског историјског архива у Чачку и Милошу Тимотијевићу из Народног музеја Чачак. На крају, велико и искрено хвала свим појединцима који су пристали на разговор, посебно члановима породице Величковић из Гуче, Чачка и Мрчајеваца.

1. „Свечано су испраћени остаци палих пролетера: огромна маса народа на погребу у Чачку“, *Чачански глас: Орган градског и среског одбора народног фронта Чачак*, 21. новембра 1956, 1-2.

2. Исто, 2.

3. Исто. Сличне сахране и комеморативне церемоније одржане су истог дана у већем броју насеља у околини Чачка. За примере видети, *ibid*, „Горњи Милановац се поклонио сенима бораца“, 1-2; „Прељина је била у знаку жалости,“ 1.

4. Из Титовог говора на оснивачком конгресу Савеза бораца Народноослободилачког рата. Архив Југославије (АЈ), фонд 297, Савезни одбор Савеза удружења бораца Народноослободилачког рата Југославије (СУБНОР Ј), инф. И, ф-1, *Оснивачки конгрес Савеза бораца Народно-ослободилачког рата*, 29-30. октобар 1947., 10. „Народно-ослободилачки рат“, или „Народно-ослободилачка борба“, име је које је југословенски комунистички режим дао Другом светском рату у контексту Југославије.

5. Исто, инв. II, ф-111, Идриз Чејван (цитирајући Тита), *Традиција НОР и Револуција и улога музеја*, 1972, 5.

6. Исто.

7. Tony Judt, „The Past Is Another Country: Myth and Memory in Post-war Europe“, у Jan-

Werner Mueller, *yp.*, *Memory and Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 163.

8. Видети Amir Weiner, *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 2001), 232; Pieter Lagrou, „Victims of Genocide and National Memory: Belgium, France, and the Netherlands, 1945–1965,“ *Past and Present*, 154, no. 1 (February 1997): 220.

9. Видети, на пример, Henri Rousso, *The Vichy Syndrome: History and Memory in France Since 1944* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993); Robert Moeller, *War Stories: The Search for a Usable Past in the Federal Republic of Germany* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 2001); Jeffrey Herf, *Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanys* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1997).

10. О проучавању сећања на рат које не обухвата активности званичника, видети Jay Winter and Emmanuel Sivan, „Setting the Framework,“ у Jay Winter and Emmanuel Sivan, *yp.*, *War Remembrance in the Twentieth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 29–39

11. О недостатку пажње међу научницима о динамици сећања на рат у локалним заједницама у Европи, видети Francesca Cappelletto, *yp.*, *Memory and World War Two: An Ethnographic Approach* (Oxford: Berg, 2005). За пример студије случаја које користе локалну заједницу као предмет анализе, видети Riki Van Boeschoten, „The Impossible Return: Coping with Separation and the Reconstruction of Memory in the Wake of the Civil War,“ in Mark Mazower, *yp.*, *After the War Was Over: Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943–1960* (Princeton, Princeton University Press, 2000), 122–141.

12. О ратним ветеранима, видети Paloma Aguilar, "Agents of Memory: Spanish Civil War Veterans and Disabled Soldiers", у Winter and Sivan, *War Remembrance*, 84–103; о преживелима из концентрационих логора, видети Annette Wieviorka, "From Survivor to Witness: Voices from the Shoah," исто., 125–141.

13. Видети Nikolai Vukov, "Death and Vitality in Monumental Art in Eastern Europe After the Second World War," *New Europe College Yearbook 9* (2001–2002): 275.

14. За увод у тему ратног сећања у Југославији, који сугерише како је крута подела мртвих према страни за коју се сматрало да су се борили била од пресудног значаја за одређивање кога ће се јавно сећати, видети Wolfgang Hoepken, "War, Memory, and Education in a Fragmented Society: The Case of Yugoslavia", *East European Politics and Society* 13, 1 (Winter 1999): 190–227.

15. Братоубилачки рат је термин који многи историчари у Србији користе уместо фразе „грађански рат“. Ова формулација ставља додатни нагласак на братоубилачку природу насиља које се догодило у Србији током и после Другог светског рата. Регион сада укључује општине Лучани, Чачак и Горњи Милановац.

16. Према подацима из 1950, свака породица заузима је између једног и шеснаест места становања. Укупан број места становања био је око 114 кућа. Видети Миленко Филиповић, *Насеља и порекло становништва таковског среза* (Горњи Милановац: Графика „ТМ,“ 1997), 179–182; Бранко Вујовић, „Брезна: скица за културно-историјску монографију насеља“, *Зборник радова Народног музеја Чачак*, 11 (1981): 5–28.

17. Архив Србије (АС), фонд Ц 2, Централни комитет (ЦК) Савеза комуниста Србије (СК С), ф-103, Извештај о раду и стању Среског коми-

тета Савеза комуниста Србије Горњи Милановац, 30. децембар 1947, 1; Горан Давидовић и Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост: Историја равногораца чачанског краја*, вол. 1, *У плану устанка. Ратна 1941. година* (Чачак: Међуопштински историјски архив и Народни музеј; Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја; Краљево: Народни музеј, 2002), 39.

18. Термин „четник“ има корен у речи *четовање*, што значи пружање отпора оружаној борбом. Првобитно се односило на православне хришћанске сељаке који су боравили на територији која је данас позната као Србија, који су се у малим наоружаним групама (или *четама*) борили против османских власти. Значење се променило крајем деветнаестог и почетком двадесетог века када је тежња да се уједине сви они који се сматрају Србима (или који су себе сматрали Србима) имала првенство. Коришћен у контексту Другог светског рата, четник се односи на оне који су се понекад борили против страних окупатора, али посебно против домаћих снага попут комуниста, са горе описаним циљевима. За парцијалну дефиницију појма којим се избегава помињање истребљења нерсрба, видети Давидовић и Тимотијевић, *Затамњена прошлост* 1: 20–21.

Још неколико мањих фракција такође се укључило у ову борбу (на пример, оружане јединице Милана Недића, четници Косте Пећанца и оружане јединице Димитрија Љотића), али централни сукоб током Другог светског рата био је између партизана под вођством комуниста и четника које је предводио Драгољуб Михаиловић. За сажети увод у сложу историју грађанског рата у чачанском крају видети Горан Давидовић и Милош Тимотијевић, „Други светски рат у чачанском крају – супростављена тумачења“, *Зборник радова Народног музеја Чачак* 37

(2007): 194–248. За општи преглед Другог светског рата у Србији, иако ограниченог на политичке и војне догађаје, видети Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату, 1939–1945* (Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1992).

У Србији је током последњих двадесет година објављено више студија у којима се покушава ревидирати комунистичка историографија четничког покрета, коју историчари ове новије литературе углавном називају „Равногорски покрет“. Иако су засноване на значајној количини раније неприступачне архивске документације, ове студије имају неколико слабости. Прво, уместо да само објашњавају динамику политике и насиља током рата кроз циљеве четничког покрета, чини се да је већина заинтересованија за то да четнике прикажу као легитимне антифашисте. Овакав приступ умањује аналитички фокус дотичних дела и, нажалост, доводи до морализаторског полемичког тона против комуниста. Друго, и што је још важније, ниједно од новијих дела не бави се ни на један озбиљан начин учешћем четника у масовном убијању и протеривању несрба (посебно муслимана у Босни и Херцеговини и Санџаку). Стога имају слепу тачку у вези са четничком употребом насиља за стварање „велике Србије“. Најзначајнија од ових дела су Коста Николић, *Историја равногорског покрета*, 3 св. (Београд: Српска реч, 1999); Бојан Димитријевић, *Ваљевски равногорци: Југословенска војска у отаџбини у ваљевском крају, 1941–1945* (Београд: Српска реч, 1998); Горан Давидовић и Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост: Историја равногораца чачанског краја*, 3 св. (Чачак: Међуопштински историјски архив и Народни музеј; Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја; Краљево: Народни музеј, 2002–2004).

О четничким ратним злочинима над несрбима, видети Владимир Дедијер и Антун Милетић, *Геноцид над Муслиманима, 1941–1945: зборник докумената и свједочења* (Сарајево: Свјетлост, 1990); Шемсо Туцаковић, *Српски злочини над Бошњацима-Муслиманима: 1941–1945* (Сарајево: Ел-Калем, 1995); Сафет Банџовић, *Ратна трагедија Муслимана* (Нови Пазар: Санџачки одбор за заштиту људских права и слободе - Удружење писаца Санџака, 1993).

19. Давидовић и Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, том 1: 292. Такође видети 137–147 за проширену дискусију о потешкоћама које су две стране имале током свог кратког периода сарадње који је на крају отворио пут грађанском рату.

20. Исто, 378, 361 и 377. За примере врста зверстава која су почињена у чачанском крају, видети Давидовић и Тимотијевић, „Други светски рат у чачанском крају“, 15, 34–34, 36–37. Таква дела нису била посебно везана за овај регион, како то показује Коста Николић у делу *Страх и нада у Србији, 1941–1944 године: Свакодневни живот под окупацијом* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002), 216–229.

21. Милош Тимотијевић, „Чачак у предвечерје Другог светског рата: Социјална, економска и политичка структура,“ *Зборник радова Народног музеја*, 29 (1999): 53–54.

22. Видети Jan Gross, *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* (1988; друго издање, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2002); такође видети Stathis Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), који се ослања на Grossa у својој студији динамике насиља у грчком грађанском рату

23. Видети, на пример, Архив Југославије (АЈ), фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача (ДКУЗ), кут. 484, дос. бр. 4565, Среско повереништво среза таковског земаљске комисије Србије за утврђивање злочина и њихових помагача, Записник о саслушању оштећеника Зорке Марјановић из Леушића састављен пред Среским повереништвом за ратне злочине у Горњем Милановцу по предмету непознатог одвођења мужа јој Момчила, 29. јуна 1945, 1; дос. бр. 4574, Окружно повереништво земаљских комисија за утврђивање злочина и њихових помагача, 25. јануара 1946, 1; Записник о саслушању сведока Милана Обрадовића, 20. новембра 1945, 1; Записник о саслушању Милеве Ђорђевић из Доње Горевнице, 18. новембра 1945, 1; Записник о саслушању Јане Александрић из Доње Горевнице, 17. новембар 1945, 1; Записник о саслушању Љубише Александрића из Доње Горевнице, 16. новембар 1945, 1.

24. Видети, на пример, на истом месту., Дос. бр. 4565, Среско повереништво среза таковског земаљске комисије Србије за утврђивање злочина и њихових помагача, Записник о саслушању оштећеника Зорке Марјановић из Леушића састављен пред Среским повереништвом за ратне злочине у Горњем Милановцу по предмету непознатог одвођења мужа јој Момчила, 29. јуна 1945, 1; дос. број. 4563, Среско повереништво среза таковског земаљске комисије Србије за утврђивање злочина и њихових помагача, Записник о саслушању оштећеника Милеве Козодер из Брезне састављеном пред среским повереништвом за ратне злочине у Горњем Милановцу по предмету непознатог одвођења мужа Михаила, 4. јуна 1945, 1.

25. Видети, на пример, на истом месту., дос. бр. 4574, Записник о саслушању Васа Алек-

сандрића из Доње Горевнице, новембар 1945, 1; дос. бр. 4745, Записник по предмету стрељања Миљане Смиљанић из Такова, 21. септембар 1945, 1.

26. Исто, кут. 742, дос. бр. 27, Округ чачански, Записник о саслушању Миладина Ћирића, место злочина: село Таково, срез таковски, 25. јула 1945, 1.

27. Горан Давидовић и Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост: Историја равногораца чачанског краја, том 3, Агонија и слом: Ратне 1944 и 1945 година* (Чачак: Међуопштински историјски архив и Народни музеј; Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја; Краљево: Народни музеј, 2004), 166; *idem*, „Дан после: уништавање Југословенке војске у отаџбини и успостављање власти комуниста у чачанском крају крајем 1944. и почетком 1945. године,“ *Историја 20. века 2* (2004): 23–46.

28. О суђењу, видети АЈ, фонд 110 ДКУЗ, кут. 824, Врховни суд Федеративне Народне Републике Југославије – Војно веће, Суђење Драгољуба-Драже Михајловић и других, 31. мај – 1. јун 1946 и 10–11. јун 1946.

29. Давидовић и Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, том 3: 195, 200, 215.

30. Исто, 206–207, 212–213. Органи безбедности били су ОЗНА (Одељење заштите народа) која је свој рад у Србији започела 1944. године и УДБА (Управа државне безбедности) која је преузела функцију 1946. За генезу ових грана државне безбедности видети Бојан Димитријевић, *Грађански рат у миру: Улога армије и служба безбедности у обрачуну са политичким противницима Титовог режима, 1944–1954* (Београд: Српска реч, 2003), 9–26.

31. О овој тактици видети Димитријевић, *Грађански рат у миру*, 131–132. После рата по-

губљено је око пет стотина четника у чачанском крају, укључујући неколико из Брезне. Видети Давидовић и Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, 3: 215. Такође се режим увелико ослањао на судове да дискредитује и затвори своје политичке противнике. Видети Момчило Митровић, *Изгубљене илузије: Прилози за друштвену историју Србије, 1944–1952* (Београд: Институт за нову историју Србије, 1997), 71–142. За енциклопедијски третман комунистичке репресије у послератној Србији видети Срђан Цветковић, *Између српа и чекића: Репресија у Србији, 1944–1953* (Београд: Институт за савремену историју, 2006).

32. Давидовић и Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, 3: 283. Недавно објављени документи у Републици Хрватској указују да је ова политика настала на највишим нивоима власти у новој комунистичкој држави. Велика је вероватноћа да су слична наређења стигла из Министарства унутрашњих послова Србије локалним заједницама у вези императива „брисања сваког трага, ... сравнити са земљом“ све гробове и споменике било којим непријатељским јединицама. Видети документ „Уклањање војничких гробља окупатора, Федерална држава Хрватска, Министарство унутрашњих послова“, документ број 2.811 / 45, 6. јула 1945, у Мате Рупић, ур., *Партизанска и Комунистичка репресија и злочини у Хрватској, 1944–1946: Документи* (Славонски Брод: Хрватски институт за повијест; Подружница за повијест Славоније, Сријема и Барање, 2005), 176–177.

33. О напорима комуниста на стварању историјске свести о Другом светском рату у чачанском крају заснованом на категоријама добро (партизани) и зло (сви они који им се противе), видети Милош Тимотијевић, „Храбри партизани и зли четници. Историографија Чачка о опсади Краљева 1941 године,“ у *Округли сто: Краљево октобра 1941. године* (Краљево: Народ-

ни музеј и историјски архив, 2003), 276–298. За општу расправу о таквим напорима широм Југославије, видети Коста Николић, „Битка за прошлост: Стварање историјске свести о Другом светском рату у Југославији“, у *Србија (Југославија), 1945–2005: Идеологије, прокрети, пракса* (Београд: Институт за савремену историју, 2005), 33–41.

34. Државна безбедност је веровала да је више од три стотине свештеника (укључујући и један број епископа) активно помагало четнички покрет током рата, док је још већи број био симпатизер. Видети Радмила Радић, *Вером против вере: Држава и верске заједнице у Србији, 1945–1953* (Београд: Институт за нову историју Србије, 1995), 305.

35. Видети АС, фонд-Ђ2, ЦК СК С, Комисија по питању религије, ф-1, Директивно писмо, Централни комитет Комунистичке партије Србије, 27. август 1946, 1.

36. Исто, Подаци о раду свештеника на територији чачанског округа, 8. септембра 1946, 2. Двадесет и четири свештеника су наведена као пасивни, док су педесет један описани као директни противници комунистичког режима. Исто, 3–9.

37. АС, фонд-Ђ2, ЦК Ск С, Комисија по питању религије, ф-1, Подаци о раду свештеника на територији чачанског округа, 8. септембра 1946, 9. Веће је било орган четничке организације. Равна Гора је планински ланац у западној Србији, око шездесет километара од Брезне. Тамо је Драгољуб Михаиловић у лето 1941. формирао четнички покрет.

38. Један број старијих интервјуисаних особа у Брезни тешко се присећао оца Величковића по имену. Али када су испричали неколико детаља о инциденту са плочом у сеоској цркви, они су одговорили: „Да ли мислите на Брзог? ...

Наравно да га се сећам!“ Интервју са Миленком Михајловићем 12. августа 2005. (телефоном); Славка (без датог презимена) 11. августа 2005. у Брезни.

39. Интервју са Петром Величковићем (сином оца Тихомира Величковића) 26. септембра 2005. у Чачку.

40. Видети Архив Општинског суда Горњи Милановац (АОСГМ), пресуда против Тихомира Величковића, документ КЦ-бр. 193/56, 2. јуна 1956, 4.

41. О истрагама комисије у региону Доње Горевнице, видети АЈ, фонд 110, ДКУЗ, кут. 466, дос. бр. 4249, Записник, Доња Горевница, Срез љубички, 17. новембар 1945, 1; Записник, Доња Горевница, Срез љубички, 18. новембар 1945, 1; Записник, Доња Горевница, Срез љубички, 19. новембар 1945, 1; кут. 484, дос. бр. 4574, Окружно повереништво земаљске комисије за утврђивање злочина и њихових помагача, 25. јануара 1946, 1; Записник о саслушању сведока Милана Обрадовића, 20. новембра 1945, 1; Записник о саслушању Милеве Ђорђевић из Доње Горевнице, 18. новембра 1945, 1; Записник о саслушању Јане Александрић из Доње Горевнице, 17. новембар 1945, 1; Записник о саслушању Љубише Александрића из Доње Горевнице, 16. новембар 1945, 1; Записник о саслушању Васа Александрића из Доње Горевнице, новембар 1945, 1.

42. Интервју са Петром Величковићем 26. септембра 2005. у Чачку.

43. Партија је одустала од покушаја колективизације пољопривреде 1953. О значају међународних фактора у овој одлуци видети Момчило Павловић, *Српско село, 1945–1952: откуп* (Београд: Институт за савремену историју, 1997); о улози сељачког отпора, видети Melissa Voko-

voy, *Peasants and Communists: Politics and Ideology in the Yugoslav Countryside, 1941-1953* (Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1998).

44. Интервјуи са Петром Величковићем 26. септембра 2005. у Чачку; Љубинком Керкезовић (ћерком оца Тихомира Величковића) 26. септембра 2005. у Чачку; Росандом Величковић (супругом оца Тихомира Величковића) 26. септембра 2005. у Мрчајевцима. Масовно слање ових материјала без претходне сагласности прималица потврђено је документацијом у Архиву Србије. Чини се да је име групе у Минхену било „Свечаник“. Видети АС, Ф-Ђ2, ЦК СК С, Комисија по питању религије, ф-1, Извештај у вези појачања делатности верских заједница, 1953, 6–7.

45. Уставотворна скупштина којом су доминирали комунисти, сазвана у Београду 29. новембра 1945. године, једногласно је изгласала укидање монархије, чиме је окончана владавина краља Петра II, који је остао у егзилу у Великој Британији. Свети Сава (рођен као Растко Немањић) био је син великог жупана (поглавара) средњовековног српског краљевства Стефана Немање. Основао је Српску православну цркву 1219. Сажети портрет његовог живота, видети у Шпиро Кулишић, Петар Петровић и Никола Пантелић, *Српски митолошки речник* (Београд: Етнографски институт САНУ, 1970), 263–264.

46. Интервју са Петром Величковићем и Љубинком Керкезовић 26. септембра 2005. у Чачку. Према речима његовог сина Петра, отац Величковић је пре одласка у Горњи Милановић на испитивање из календара изрезао слике краља Петра, Светог Саве и Драгољуба Михаиловића. Пакет је такође садржавао емигрантске новине под називом *Србобран*. Нажалост, није било могу-

ће добити стенографске белешке са испитивања оца Величковића, јер се чини да Министарство унутрашњих послова у Горњем Милановцу више нема такве документе у својој архиви.

47. Комунистички режим је дефинисао „Палог борца“ као онога ко је убијен док се борио као партизан током 1941–1945, док је „Жртва фашистичког терора“ током рата убијена као неборац, било од руке страних војски или разних фракција које су комунистичке власти груписале под рубрику „домаћи издајници“, четници, усташе и други. За потпуне дефиниције ових појмова видети Архив Босне и Херцеговине (АБиХ), фонд Републичког одбора Савеза удружења бораца Народноослободилачког рата Босне и Херцеговине (СУБНОР БиХ), Упутство за прикупљање података о погинулима и преживјелим борцима Народноослободилачког рата од 1941–1945 и погинулим жртвама фашистичког терора, недатирани документ, 9–16. Савез бораца Народноослободилачког рата уопштено је утврђивао који се појединци сврставају у ове категорије, а породицама убијених издавао је потврде (зване споменице) које су им омогућавале бенефиције и посебан третман у вези са школовањем, становањем, и запошљавањем. О овим споменицима видети Данко Фућак у *Војна енциклопедија* (Београд: Војноиздавачки завод, 1967), 9: 92.

48. О њиховој платформи, утврђеној током оснивачког конгреса, видети АЈ, фонд 297, СУБНОРЈ, инв. И, ф-1, *Оснивачки конгрес Савеза бораца Народно-ослободилачког рата*, 29. – 30. октобра 1947., посебно говори Тита, 3–10, Александра Ранковића, 11–15 и Ивана Гошњака, 17–32.

49. До 1961. године у Србији је изграђено 2.866 споменика „Палим борцима“ и „Жртвама фашистичког терора“. Број за целу Југославију био је 14. 402, што је еквивалент изградњи скоро

три споменика дневно, свакодневно, током шеснаест година. Потпуну статистику за све републике видети на истом месту, Фонд 20, Извештај Централног одбора о раду Савеза бораца Народноослободилачког рата, 1961, 52.

50. Видети Историјски архив Чачак (ИАЧ), фонд Општински одбор Савеза бораца Народноослободилачког рата (ОО СБНОР) Чачак, кут. 2, Извештај о питању материјалног обезбеђења породице Народних хероја и обележења важних места из Народне револуције, 6. новембра 1951, 1. Нису само ветерани у Србији или Југославији имали главну улогу у организовању активности сећања на Други светски рат. О сличним активностима међу ветеранима у Совјетском Савезу, видети Weiner, *Making the Sense of War*, 314, 342, 344–346. 51

51. Међу такве организације спадала је Комунистичка партија, преименована у Савез комуниста 1952; Народна омладина; Народни одбори, органи локалне управе; Социјалистички савез радног народа; као и низ других друштвено-политичких организација. Појединци који су подизали споменике и надгробна обележја углавном су били чланови породица оних који су убијени у рату.

52. Хрватски Државни Архив (ХДА), фонд 1241, Републички одбор Савеза удружења бораца Народноослободилачког рата Хрватске (СУБНОР Х), „Меморијални центар Јасеновац“, Извештај Котарског одбора Социјалистичког савеза радног народа Новска, 30. децембар 1953, 1. Треба напоменути да су комунистичке власти на крају препознале раширену улогу коју је свештенство свих вера имало у сахрањивању и комеморацији многих убијених у рату, посебно „жртва фашистичког терора“. На пример, почетком 1980-их, Председништво Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине оформило

је радну групу за истраживање места масовних убистава цивила која су се догодила током рата и врста споменика изграђених током 1945–1985 у знак сећања на њих. У поверљивом извештају закључио је да су рођаци жртава, а не било који службени орган комунистичке власти, сахранили већину посмртних остатака убијених. Често су то чинили на верским гробљима према верским обичајима, а на надгробне и друге споменике често су постављали симболе своје вере. Штавише, у извештају се наглашава да је свештенство, опет, свих вероисповести, масовно учествовало у помагању овим појединцима у сахрањивању и комеморацијама. Видети АБиХ, фонд СУБНОР БиХ, Материјал са састанка радне групе за преглед стратишта и жртава фашистичког терора и стање њихове обиљежености у Босни и Херцеговини, 1. јануара 1986, 4.

53. Видети Слободан Зечевић, *Култ мртвих код Срба* (Београд: Етнографски музеј, 1982).

54. Ово веровање почива на анимистичкој концепцији света, односно веровању да сви људи имају душе које могу постојати одвојено од свог тела. Према овом погледу, душа напушта тело кад умре и покушава да путује на „други свет“. Смрт, дакле, није крај живота душе, већ њена трансформација из једног облика постојања у други. Видети Душан Бандић, *Царство земаљско и царство небеско. Огледи о народној религији* (Београд: Библиотека XX век, 1990), 112; исти, *Табу у традиционалној култури Срба* (Београд: Библиотека XX век, 1980), 108; Зечевић, *Култ мртвих код Срба*, 6–7.

Чини се да се већина људи држала својих паганских веровања упркос доласку хришћанства у Србију током тринаестог века. Неки тврде да је потоње османско освајање заправо ојачало та уверења и праксе, јер је довело до опште кризе

у вери и животу, што је на крају резултирало „паганизацијом хришћанства“. Видети Бојан Јовановић, *Српска књига мртвих. Танатологије I* (Нови Сад: Прометеј, 2002), 20–23.

55. Пет помена одржава се током прве године након смрти. Људи верују да мртвима није лако на „оном свету“, па стога живи морају мртвима понудити храну и пиће за глад и жеђ с којима ће се сусрести (Бандић, *Царство земаљско и царство небеско*, 112; исти., *Табу у традиционалној култури Срба*, 154; Зечевић, *Култ мртвих код Срба*, 73; Јовановић, *Српска књига мртвих*, 109). На гробљу се пали тамјан, како би мирис орасположио мртве, а свеће се пале како би души пружиле светлост и топлину за њено постојање у мраку и хладноћи оног света (Зечевић, *Култ мртвих код Срба*, 80, 83). Новац се полаже на тело покојника јер душа мора да плати „путарину“ на мосту који повезује овај свет са оним (Зечевић, *Култ мртвих код Срба*, 55). Надгробни споменик функционише као место за комуникацију са мртвима. То је свето место у коме се налази душа и спречава је да лута и изазива проблеме онима који још увек живе (Бандић, *Царство земаљско и царство небеско*, 117; исти, *Табу у традиционалној култури Срба*, 129–132; Јовановић, *Српска књига мртвих*, 121–122).

56. Иако су ови погребни обичаји сигурно садржали елементе који су специфични за српски контекст, многи општи аспекти налазе се у другим европским и неевропским друштвима. За студије које истичу пресудну важност успостављања правилног односа између света предака и живих, видети Katherine Verdery, *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Post-Socialist Change* (New York: Columbia University Press, 1999); Peter Brown, *The Cult of the Saints: Its Rise and Function in Latin Christianity* (Chicago, III: University

of Chicago Press, 1981); E. Bendann, *Death Customs: An Analytical Study of Burial Rites* (New York: Alfred A. Knopf, 1930); Richard Huntington, Peter Metcalf, *Celebrations of Death: The Anthropology of Mortuary Ritual* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979); Robert Hertz, *Death and the Right Hand* (trans. Rodney and Claudia Needham (1907; repr., Glencoe, Ill: The Free Press, 1960); Maurice Bloch, Jonathan Parry, ур., *Death and the Regeneration of Life* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982).

57. Зечевић, *Култ мртвих код Срба*, 80; Бандић, *Табу у традиционалној култури Срба*, 180. Видети такође Мирослав Тимотијевић, „О произвођењу једног националног празника: спомен дан палима у борбама за отаџбину“, *Годишњак за друштвену историју*, година 9, бр. 1–3, (2002): 69–78.

58. Тешко је објаснити зашто се састанак није догодио раније. Једно од могућих објашњења за време састанка јесте да су власти 28. новембра 1955. године откриле велики споменик у центру Чачка посвећен палим партизанима („Са осећањима захвалности и поштовања за њихово дело и херојску борбу ми се данас сећамо наших палих другова“, „Чачански глас“, 7. децембар 1955, 1). Поред тога, споменик је откривен у јулу 1955. године у родном селу оца Величковића Доња Горевница („Свечано прослављен Дан устанка народа Србије“, „Чачански глас“, 13. јула 1955). Ови догађаји су можда инспирисали становнике Брезне и њиховог свештеника да изграде сопствени споменик. Састали су се у децембру, вероватно зато што многи у руралној Србији верују да су душе мртвих посебно активне током зиме. Видети Бандић, *Табу у традиционалној култури Срба*, 181–182, 184.

59. Истраживање споменика палим борцима у Србији, који су постављени током деветнаестог и почетком двадесетог века, показује посто-

јање плоча на којима су била имена погинулих из неколико ратова (нпр. Против Османлија, Бугара и Аустријанаца), и на тај начин показује традицију непрекидног додавања имена погинулих у рату на већ постојећим плочама. Видети Радојко Николић, *Камена књига предака* (Београд: Новинско издавачка радна организација „Задруга“, 1979), 127–128.

60. Фотографије и расправу о овим предметима сећања видети у Вујовић, „Брезна“, 11–16. О пракси постављања споменика и плоча палим борцима у (или оближњим) црквама у Србији, видети Никола Дудић, „Живот у трајању у насељима упокојених Србије“, у Тибор Живковић и Снежана Ђенић, ур., *Српско село: могућности и даљи правци истраживања* (Београд: Историјски институт; Сирогојно: Музеј на отвореном „Старо село“, 2003), 140.

61. Николић, *Камена књига предака*, 133, 138.

62. Исто, 131, 133; за фотографије крајпуташа видети Мирослав Драшкић, *Крајпуташа: околине Краљева* (Београд: Књижевне новине, 1967).

63. Вероватно је да је овом састанку присуствовала мала група сељана. Поред великих верских празника, редовно похађање црквених служби у чачанском крају било је ретко. Иако не постоје детаљне студије о организованом верском животу у овом региону после Другог светског рата, ова ситуација добија изванредан коментар у Милош Тимотијевић „Чачак у предвечерје Другог светског рата, 1938–1941: Социјална, економска и политичка структура“, *Зборник радова Народног музеја Чачак*, 21 (1999): 14. Истовремено је важно нагласити да је претежно сељачко становништво интензивно религијски живело ван формалне сфере цркве. Видети Петар Костић, „Годишњи обичаји у Драгачеву, околини Чачка и Горњег Милановца“, *Гласник Етнографског музеја*, књига 60 (1996): 27–76.

64. Интервју са Росандом Величковић 21. септембра 2005. (телефоном).

65. Верује се да душа особе која умре неприродном смрћу мора проћи неку врсту пресуде која се дешава четрдесет дана након смрти. У овом тренутку душа мора да пређе мост. Ако је неко згрешио у животу, његова душа пада у клисуру испод моста. Каже се да вода у овој клисури има моћ чишћења која ће на крају омогућити души да уђе у други свет. Душа, међутим, може остати у овој клисури дуги низ година, а време проведено тамо зависиће од тога у којој мери се живи баве одговарајућим ритуалима смрти (Зечевић, *Култ мртвих код Срба*, 12, 71, закључак).

66. Исто; Јовановић, *Српска књига мртвих*, 40, 121–122, 131.

67. Видети Драгољуб Суботић, ур. *Чачански крај у Народноослободилачкој борби, 1941–1945: Пали борци и жртве* (Чачак: Центар за културу, 1977); Давидовић и Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, 3: 329–462; *idem*, „Други светски рат у чачанском крају“, 49–50.

68. Николић, *Камена књига предака*, 127–128, 133–134, 138.

69. О централној улози коју су жене имале у туговању за мртвима расправља се у Зечевић, *Култ мртвих код Срба*, 45–47, 80; Јовановић, *Српска књига мртвих*, 65. Информације о мајкама погинулих војника у Брезни које подржавају израду плоче потичу из интервјуа са Петром Величковићем 26. септембра 2005. у Чачку. Он се посебно осврнуо на бројне жене (нпр. мајку Миодрага Ковачевића) које су подржавале подухват. За примере мушких рођака који су учествовали, видети АОСГМ, пресуда против Тихомира Величковића, документ КЦ-бр. 193/56, 2. јуна 1956, 2–4.

70. АОСГМ, пресуда против Тихомира Величковића, документ КЦ-бр. 193/56, 2. јуна 1956, 1–2, посебно сведочење Ђорђа Филиповића, 2. Одржавање гозбе када је надгробни споменик (или било који предмет који је обележје смрти), коначно начињен сматра се конкретним поступком живих да помогну душама мртвих да уђу и обитавају на другом свету. Верује се да сва храна и пиће конзумирано током такве гозбе иде директно мртвима. Стога људи настоје да такве прилике учине што раскошнијим. Видети Бандић, *Царство земаљско и царство небеско*, 112; Зечевић, *Култ мртвих код Срба*, 53, 75, закључак.

71. Тачан натпис био је: „За слободу и уједињење српског народа дадоше животе своје од 1941. до 1947. године.“ Видети „Вук длаку мења“, *Црвена звезда: лист Савеза бораца Народноослободилачког рата*, 29. јануар 1957, 4.

72. Такве формулације су се широко користиле нарочито током деветнаестог и раног двадесетог века. За примере видети Тимотијевић, „О произвођењу једног националног празника“, 72; видети такође Михаило Поповић, *Историјска улога српске цркве у чувању народности и стварању државе* (Београд, 1933), о историјском односу између Српске православне цркве и комеморације убијених у отпору страним окупаторима и у ратовима за национално ослобођење.

73. Николић, *Камена књига предака*, 134.

74. За представу о томе како су изгледали типични натписи на споменицима Народноослободилачког рата у чачанском крају, видети Милован Вуловић, *Споменици и спомен обележја НОР-а чачанског краја* (Чачак, 1971).

75. Међутим, изузеци од овог правила су постојали, посебно у Хрватској и Босни и Херцеговини, где су се на споменицима понекад

појављивали натписи „невиним Србима“ које су убиле усташе. За примере видети збирку фотографија споменика „Жртвама фашистичког терора“ у АБХ, фонд СУБНОР БиХ. Главни изузетак била је мала јеврејска заједница у Југославији, која је током рата била готово у потпуности уништена. До 1952. јеврејски активисти већ су изградили деветнаест споменика својој браћи и, што је занимљиво, комунистички режим је дао благослов тим спомен-обележјима која су, иако одајући поштовање партизанском покрету, често укључивала и специфичне јеврејске мотиве као што су натписи и молитве на хебрејском језику. Видети „У спомен на пострадале и пале јевреје“, *Црвена звезда*, 15. септембар 1952; Емил Керењи, „Jewish citizens of Socialist Yugoslavia: Politics of Jewish Identity in a Socialist State, 1944-1974“, (докторска дис., Универзитет у Мичигену, 2008), 179–236.

76. Комунистички режим је свакој републици одредио датум почетка њеног партизанског устанка: 7. јула за Србију, 13. јула за Црну Гору, 22. јула за Словенију, 27. јула за Босну и Херцеговину и Хрватску и 11. октобра за Македонију. Избор ових датума често је више био одраз послератне политике, а не ратне стварности. Видети Драго Роксандић, „Shifting References: Celebrations of Uprisings in Croatia, 1945-1991“, *East European Politics and Societies*, 9, бр. 2 (1995): 256–271.

77. Имена су била распоређена према томе у ком је рату појединац погинуо и из којег села је пореклом. Ниједна друга разлика није направљена међу именима. Видети АОСГМ, Пресуда против Тихомира Величковића, документ КЦ-бр. 193/56, 2. јуна 1956, 2, сведочење Радивоја Васовића.

78. Интервју са Милијом Таловићем 11. августа 2005. у Брезни.

79. Подаци о броју православних свештеника ухапшених у Југославији и разлозима њиховог хапшења видети у Радмила Радић, *Држава и верске заједнице, 1945–1970*, 2 тома. (Београд: Институт за нову историју Србије, 2002), 1: 369; за расправу о хапшењима и суђењима свештенству током педесетих година, видети 2: 26–29. Иако је то представљено у врло полемичном тону, видети Велибор Џомић, *Страдање српске православне цркве од комуниста*, 3 тома (Цетиње: Светигора, 2002), због осећаја прогона који су православни свештеници трпели током почетног послератног периода од стране комунистичког режима.

80. АС, фонд-Ђ2, ЦК СК С, Комисија по питању религије, ф-1, Директивно писмо, Централни комитет Комунистичке партије Југославије, 22. јануара 1952, 1.

81. О променљивом односу комунистичког режима према свештенству у Србији током прве половине 1950-их, видети Радић, *Вером против вере*, 195–196, 251–283; видети такође Klaus Buchenau, „What Went Wrong? Church-State Relations in Socialist Yugoslavia“, *Nationalities Papers*, 33, бр. 4 (децембар 2005.): 549.

82. Немогуће је утврдити тачан датум сасатанка, јер записници нису сачувани (колико је могло да се утврди) ни у Архиву Србије ни у Историјском архиву у Чачку. Министарство унутрашњих послова у Чачку интервенисало је током вршења истраживања у архиви у Чачку и као резултат тога није било могуће прегледати сву релевантну архивску грађу. Полицијски службеник је отворено назвао и распитао се да ли је амерички истраживач у архиви. Желео је да зна који се материјали испитују и да ли је овај Американац заправо прави историчар или не. Архивар задужен за материјале Комунистичке партије, очигледно уплашен телефонским позивом, хитро је изјавио да више нема доступ-

них докумената, рекавши да у депоу ништа друго не постоји. Исправио се када му је приказан индекс архиве, који је јасно показао постојање више докумената. Тада је тврдио да преостали материјали нису правилно каталогизирани и да стога не могу бити испитани. У овом тренутку, други архивар је шапнуо: „Било би добро да што пре напустите Чачак“. Према томе, овде представљени извештај заснован је на усменом сведочењу једног човека (члана Савеза бораца Народноослободилачког рата у Брезни), који је присуствовао састанку и сматра да се највероватније одржао крајем априла или почетком маја. Интервју са Милосавом Боровњаком 25. септембра 2005. (телефоном).

83. Интервју са Милосавом Боровњаком 12. августа 2005. у Горњем Милановцу и 25. септембра 2005. (телефоном).

84. Исто. Није познато да ли је састанку присуствовао било који члан породице четника чија су се имена појавила на плочи. Ако неки и јесу присуствовали, нису се експонирани, јер се овај доушник није сећао да је било ко од њих био присутан, нити да је било који коментар упућен рођацима палих четника.

85. Исто. Интервју са Петром Величковићем 26. септембра 2005. у Чачку.

86. Ова верзија заснована је на интервјуу са Милосавом Боровњаком 25. септембра 2005. (телефоном).

87. Интервјуи са Миленком Михајловићем 11. августа 2005. и 24. септембра 2005. (телефоном); Росандом Величковић 26. септембра 2005. у Мрчајевцима; Петром Величковићем 26. септембра 2005. у Чачку.

88. Интервју са Петром Величковићем 26. септембра 2005. у Чачку.

89. Ibid; интервјуи са Миленком Михајловићем 11. августа 2005. и 24. септембра 2005. (телефоном).

90. Интервју са Росандом Величковић 26. септембра 2005. у Мрчајевцима.

91. Интервју са Милосавом Боровњаком 25. септембра 2005. (телефоном). Постојао је покушај добијања стенографских белешки ових са слушања, али Министарство унутрашњих послова у Горњем Милановцу тврдило је да у њиховој архиви не постоје такви документи.

92. АОСГМ, пресуда против Тихомира Величковића, документ КЦ-бр. 193/56, 2. јуна 1956, 1.

93. Пун текст закона гласи: „Верски представник који злоупотреби слободу вршења верских дужности и ритуала у политичке сврхе или против уставног поретка казниће се затвором до две године.“ *Службени лист Федеративне Народне Републике Југославије*, Број. 13, Год. VII, 9. марта 1951.

94. Фотографију плоче није било могуће добити ни од окружног суда ни од Министарства унутрашњих послова у Горњем Милановцу. Можда је уништена, изгубљена или једноставно остаје недоступна из разлога који су познати само одговорнима у овим институцијама.

95. Поред фотографије плоче, Народни одбор општине Бершићи поднело је извештај 2444/56 који потврђује идентитет четника чија су се имена појавила на плочи. АОСГМ, пресуда против Тихомира Величковића, документ КЦ-бр. 193/56, 2. јуна 1956, 1, 4. За документе који се односе на оптужбе за ратне злочине које је починио Живојин Жижовић, видети АЈ, фонд 110, ДКУЗ, кут. 339, дос. бр. 3058, Окружно повереништво земаљских комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Чачак Земаљској комисији Србије за утврђивање

вање злочина окупатора и њихових помагача, 24. јула 1945, 1; Записник о саслушању Милана Таловића из Брезне састављен пред Среским повереништвом за ратне злочине у Горњем Милановцу, 4. јуна 1945, 1; Записник о саслушању оштећеника Милана Таловића из Брезне састављен пред Среским повереништвом за ратне злочине у Горњем Милановцу, 4. јуна 1945, 1.

96. АОСГМ, пресуда против Тихомира Величковића, документ КЦ-бр. 193/56, 2. јуна 1956, 4. Интервју са Миленком Михаљовићем (становником Брезне), вођен педесет година након инцидента живописно показује колико су неки од ових људи били познати (и још увек јесу). Иако је оклевао и неодређено говорио о оцу Величковићу и плочи, постао је прилично узбуђен на питање да ли су људи у Брезни били срећни или тужни када је државна безбедност срушила плочу и разбила је. „Били су срећни!“ узвикнуо је. „На плочи је исписано име Милојко Боровњак! Био је четник. Сви су знали за њега“. Интервју са Миленком Михаљовићем 24. септембра 2005. (телефоном).

97. АОСГМ, пресуда против Тихомира Величковића, документ КЦ-бр. 193/56, 2. јуна 1956, 4, 2, сведочење Раденка Павловића и Ђорђа Филиповића. Ова тврдња је у супротности са интервјуима вођеним са сином оца Величковића, Петром, и супругом Росандом, који тврде да су се присутни у цркви тог дана заједно договорили да почну прикушљати новац за изградњу плоче и да отац Величковић није био иницијатор. Штавише, након што је пројекат започео, није само он тражио од људи дају допринос; многи су га тражили како би дали новац, тако и сами активно учествујући. Интервјуи са Росандом Величковић 21. септембра 2005. (телефоном); Петром Величковићем 26. септембра 2005. у Чачку.

98. АОСГМ, пресуда против Тихомира Величковића, документ КЦ-бр. 193/56, 2. јуна 1956, 2-3, сведочење Александра Жижовића.

99. Ibid, сведочење Радивоја Васовића цитирајући Ђорђа Филиповића.

100. Исто, 3, сведочење Рајка Стоковића. Израз „прави ратници“ потиче из сведочења Раденка Павловића (Idem, 2).

101. Исто, 3, сведочење Раденка Солујића.

102. Исто, сведочење Јеремије Боровњака (цитирајући оца Величковића).

103. Исто, 1.

104. Исто, 2-3, сведочења Александра Жижовића и Јеремије Боровњака.

105. Исто, сведочења Станимира Брајовића и Ђорђа Филиповића и Јездимира Ковачевића.

106. Исто, 2, сведочење Радивоја Васовића. Занимљиво је да је упркос својој забринутости, члан Савеза комуниста и Савеза бораца Народноослободилачког рата, довршио плочу како је тражено. Један човек који га је добро познавао рекао је да, иако је „Васовић био из партизанске породице, он је то урадио [уклепао имена] за новац!“ Интервју са Милосавом Боровњаком 25. септембра 2005. (телефоном).

107. АОСГМ, пресуда против Тихомира Величковића, документ КЦ-бр. 193/56, 2. јуна 1956, 3, сведочење заступника архиепископа Петра Љубичића.

108. Исто, сведочење оца Адама Васиљевића. Ово сведочење сугерише да отац Величковић није изрезао фотографије из календара које је добио из Немачке и да је очигледно био поносан што их има. Као што је горе напоменуто, Величковић тврди да је његов отац уништио ове фотографије убрзо након што је примио овај календар.

109. Исто, 4, сведочење Миодрага Ацовића.
110. Исто, 4. Извештај је носио наслов: Извештај организације Савеза бораца НОР-а општине Мрчајевци. У судским документима се наводи да је Радомир био рођак оца Величковића. Међутим, свештеников син је рекао да је Радомир заправо његов стриц. Интервју са Петром Величковићем 26. септембра 2005. у Чачку.
111. АОСГМ, пресуда против Тихомира Величковића, документ КЦ-бр. 193/56, 2. јуна 1956, 4. Жалба је имала наслов: Заједнички захтев организације Савеза бораца НОР-а, Социјалистичког савеза радног народа, Народне омладине, Удружења резервних официра и Савеза комуниста општине Бершићи за покретање кривичног поступка. Овај документ није био доступан у архиви суда, или зато што није сачуван након суђења или из неког разлога није могао бити дат на увид. Стога је немогуће анализирати основу тврдњи документа о ратним активностима оца Величковића.
112. АОСГМ, пресуда против Тихомира Величковића, документ КЦ-бр. 193/56, 2. јуна 1956, 4.
113. Исто, 1, 4.
114. Суд му је такође наложио да плати 10.592 динара, значајан износ за свакога ко је живео у руралној Србији током 1950-их. Ibid, 1.
115. Интервју са Петром Величковићем 26. септембра 2005. у Чачку.
116. Статистика указује да је висок ниво неписмености постојао међу женским становништвом у региону Чачка током година непосредно пре Другог светског рата, преко осамдесет процената није могло да чита или пише. За прецизне податке видети Момчило Исић, *Писменост у Србији између два светска рата* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2001), 156.
117. Интервјуи са Петром Величковићем 26. септембра 2005. у Чачку; Росандом Величковић 21. септембра 2005. (телефоном) и 26. септембра 2005. у Мрчајевцима.
118. Исто.
119. Интервју са Петром Величковићем 26. септембра 2005. у Чачку. Власти су на крају послале оца Величковића у затворску радионицу да учествује у изградњи столова и столица.
120. Исто.
121. „Курјак у јагњећој кожи: Поп Тихомир Величковић из Брезне осуђен на двадесет месеци затвора“, *Чачански глас*, 11. јул 1956, 4. Реч поп често се у сеоским заједницама у Србији користи за „свештеник“, али може имати негативну, неучтиву конотацију када се користи у било којој врсти званичног контекста. Исправна реч која би се користила за показивање одговарајућег нивоа поштовања била би свештеник.
122. Исто.
123. Исто. Још једном је аутор овог текста уместо „свештеник“ употребио реч „поп“: „толико ће, ваљда, бити довољно да и поп научи историјски календар.“
124. Милан Ђоковић, „Вук длаку мења..“ *Црвена звезда*, 29. јануар 1957, 4.
125. Исто.
126. У процесу истраживања инцидента у Брезни, ови текстови су били први откривени трагови. Без икаквих других доказа, било је тешко замислити шта се догодило у селу, осим тога да је православни свештеник одлучио да начини плочу и постави је само за четнике. Касније, након интервјуа са локалним становницима, прво велико изненађење било је сазнање да имена на плочи нису само имена четника, већ и партизана. Записи о суђењу оцу Величкови-

ћу касније су потврдили ова усмена сведочења. Тек кроз ове тешко доступне доказе постало је могуће ослободити се цензурисане верзије инцидента која је представљена у новинским чланцима. Интервју са Милијом Таловићем 11. августа 2005. у Брезни; Славком (без датог презимена) 11. августа 2005. у Брезни; Александром Козодером 11. августа 2005. у Брезни.

127. Задушнице дословно значе „за душе“. Кратку дефиницију овог празника налазимо у Кулишић, Петровић и Пантелић, *Српски митолошки речник*, 132–133. За дискусије о веровањима која православни хришћани у Србији имају у вези са Задушницама, видети Бандић, *Царство земаљско и царство небеско*, 117–118; *idem.*, *Табу у традиционалној култури Срба*, 179–180; Зечевић, *Култ мртвих код Срба*, 79–80; Јовановић, *Српска књига мртвих*, 39. Видети такође, Милина Ивановић-Баришић, „Задушнице – вид комуникације живих са мртвима“, *Гласник Етнографског института* 53 (2005): 301–304.

128. Горе описано сахрањивање у Чачку чак је одржано у суботу, на дан који се у српском православљу традиционално одваја за почаст мртвима. О овој пракси видети Ивановић-Баришић, „Задушнице“, 297; Зечевић, *Култ мртвих код Срба*, 80.

129. О уклањању споменика и ексхумацији и поновном сахрањивању костију партизана, видети Давидовић и Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, 3: 286.

130. Бројни примери докумената који поткрепљују ову тврдњу пронађени су међу материјалима везаним за Савез бораца Народно-ослободилачког рата у следећим архивима у Србији: Архив Југославије, Архив Србије, Архив Војводине, Историјски архив Краљево, Историјски архив Чачак, Историјски архив „Рас“ Нови Пазар.

131. Интервју са Петром Величковићем и Љубинком Керкезовић 26. септембра 2005. у Чачку; Росандом Величковић 26. септембра 2005. у Мрчајевцима.

132. О истрагама комисије у селу Доња Горевница и њеној непосредној околини, видети АЈ, фонд 110, ДКУЗ, кут. 466, дос. бр. 4249, Записник, Доња Горевница, Срез љубички, 17. новембар 1945, 1; Записник, Доња Горевница, Срез љубички, 18. новембар 1945, 1; Записник, Доња Горевница, Срез љубички, 19. новембар 1945, 1; кут. 484, дос. бр. 4574, Окружно повереништво земаљске комисије за утврђивање злочина и њихових помагача, 25. јануара 1946, 1; Записник о саслушању сведока Милана Обрадовића, 20. новембар 1945, 1; Записник о саслушању Милеве Ђорђевић из Доње Горевнице, 18. новембар 1945, 1; Записник о саслушању Јане Александрић из Доње Горевнице, 17. новембра 1945, 1; Записник о саслушању Љубише Александрића из Доње Горевнице, 16. новембар 1945, 1; Записник о саслушању Васа Александрића из Доње Горевнице, новембар 1945, 1.

133. Видети Давидовић и Тимотијевић, „Други светски рат у чачанском крају“, 29.

134. Интервју са Милосавом Боровњаком 25. септембра 2005. (телефоном).

135. Неки људи у чачанском крају, потпуно свесни да су власти сумњичиле рођаке четника да су „народни непријатељи“, чак су ишли толико далеко да су покушали да промене презимена, како би се избегли било какве проблеме. Видети Давидовић и Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, 3: 282.

136. Треће питање које се појавило током суђења било је то зашто је отац Величковић избацио венце за погинуле партизанске војнике. Тужиоци су тврдили да такав чин може бити само дело „непријатеља народа“. Међутим, те-

шко је извести тако јасан закључак из оскудног сведочења наведеног у судском документу. У Брезни се нису могли наћи живи сведоци који би могли тачније да говоре о овом догађају. Могуће је, како су тврдили тужиоци, да је отац Величковић једноставно желео да оскрнави сећање на партизанске војнике. Али ако је то тачно, зашто би пристао да њихова имена буду уклесана на плочи заједно са четницима? Чини се да ово противречи интерпретацији надлежних по којима је поступак оца Величковића демонстрација става против партизана. Можда је једноставно уклонио венце (а можда и све венце - тј. и за партизане и за четнике), након неког времена, а сведока је ово можда увредило. У сваком случају, сведочење и околности око уклањања венаца нису довољно јасни из доступних доказа да би неко могао тачно да утврди шта се догодило, а камоли да закључи да је такав поступак био дело „непријатеља народа“.

137. Интервјуи са Петром Величковићем и Љубинком Керкезовић 26. септембра 2005. у Чачку; Росандом Величковић 26. септембра 2005. у Мрчајевцима.

138. Локално становништво било је првенствено одговорно за финансирање изградње већине споменика погинулима у Другом светском рату у Југославији. Само за споменике републичког или националног значаја влада је донирала значајна средства.

139. Нека од овде представљених тумачења могућих мотивација локалних власти у Брезни заснована су на интервјуу са Петром Величковићем 26. септембра 2005. у Чачку.

140. Да наведемо само један пример, видети „Дрскост која вријећа...“, *Побједа: лист Народноослободилачког фронта Црне Горе и Боке*, 14. септембра 1958, 1. Овај чланак описује споменик

постављен четничком команданту у граду Иванграду (данас познатом као Беране) у Црној Гори. Према речима аутора, чини се да статуа партизанским борцима у околним гробовима поручује: „Ево ме изнад ваших глава, у истој униформи, само без бомби и метака које сам некада имао кад сам долазио да вас тучем.“

141. Интервју са Петром Величковићем 26. септембра 2005. у Чачку.

142. Интервју са Љубинком Керкезовић 26. септембра 2005. у Чачку.

143. Приступ православног хришћанства бризи о мртвима указује на то да су сви људи једно у божјим очима. Стога црква прихвата све умрле, без обзира на то да ли се сматрају верницима или су згрешили, а живима се мора пружити прилика да се слободно моле за опроштај грехова које су починили мртви. Timothy Ware, *The Orthodox Church* (New York: Penguin Books, 1993) 245–255; Bishop Hilarion Alfeyev, *The Mystery of Faith* (London: Darton, Longman & Todd, 2002), 202–227; Sergius Bulgakov, *The Orthodox Church* (Crestwood, New York: 1988), 136, 181–183.

144. Alessandro Portelli, “The Peculiarities of Oral History,” *History Workshop*, 12 (Autumn, 1981): 100.

145. О Сједињеним Државама, видети John R. Neff, *Honoring the Civil War Dead: Commemoration and the Problem of Reconciliation* (Lawrence: University Press of Kansas, 2005). О Шпанији, видети Paloma Aguilar, *Memory and Amnesia: The Role of the Spanish Civil War in the Transition to Democracy*, превео Mark Oakley (New York: Berghahn, 2002); Michael Richards, “From War Culture to Civil Society: Francoism, Social Change and Memories of the Spanish Civil War,” *History & Memory* 14, no. 1–2, (2002): 93–120. О Грчкој, видети David Close,

“The Road to Reconciliation? The Greek Civil War and the Politics of Memory in the 1980s,” у Philip Carabott, Thanasis D. Sfikas, ур., *The Greek Civil War. Essays on a Conflict of Exceptionalism and Silences* (Burlington, Vt.: Ashgate, 2004), 257–278.

146. Прво дело које је покушало да пружи статистику погинулих током Другог светског рата у чачанском крају објављено је тек 1977. године и обухватало је податке само за оне који су се борили са партизанима или су били њихови симпатизери. Књига је побројала једанаест мушкараца из Брезне као партизане или жртве који су подржавале Народноослободилачки покрет (Суботић, *Чачански крај у Народноослободилачкој борби*). Прва студија која укључује податке за све убијене у чачанском крају, без обзира на идеолошку припадност, објављена је тек 2004. (Давидовић и Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, 3: 329–462). Објављивање ових података наишло

је на протесте Савеза бораца Народноослободилачког рата у Чачку и коначно довело до објављивања контрапубликације Радисава С. Недовића (члана те организације) *Затамњене истине: манипулације, обмане и преваре у књизи “Затамњена прошлост – историја равногораца чачанског краја”* (Чачак: Општински одбор СУБНОР-а; Окружни одбор СУБНОР-а, 2006), која је оспорила ове бројеве. Давидовић и Тимотијевић су покушали да одговоре на ове критике у *Осветљавању истине. Документа за политичку и војну историју Чачка, 1938–1941. И* (Чачак-Краљево: Народни музеј, 2006).

147. За парадигматични пример теоретичара који сугерише да је држава, посебно тоталитарна, свемоћна у наметању друштву одређеног облика сећања, видети Paul Connerton, *How Societies Remember* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), 14.